

Арассыһа Бэдэрээссийэтин Үөрэх уонна билим министиэристибэтэ

ҮҮө БСАҮөТ «М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни

бэдэрээлинэй үнүбэрситиэт»

АБ Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна култураларын үнүстүүтэ

Саха тылын истилиистикэтин уонна нууччалыы-сахалыы тылбаас хаапыдырата

С.В. Иванова

САХА ТЫЛА: СИИНТЭКСИС  
ИСТИЛИИСТИКЭТЭ. КЭПСИИРЭ  
(*Лиэксийэ матырыйаала*)

ДЬОКУУСКАЙ  
2019

УДК 811.512.157'367.332.6(07)  
ББК 81.2Як-2-92

Утверждено Учебно-методическим Советом  
СВФУ им. М.К. Аммосова (протокол №7 от 27.11.2019)

**Рецензенты:**

Манчурина Л.Е., к.ф.н., доцент ИЯКН СВ РФ  
Борисова Ю.М., к.ф.н., н.с. ИГиИПМНС СО РАН

**Иванова, Саргылана Владимировна.**

Саха тыла: сиинтэксис истилиистикэтэ: лиэксийэ матырыйаала. Кэпсиирэ. / С.В. Иванова. – Дьокуускай : ГАУ РС (Я) «Бизнес инкубатор РС (Я)», 2019 – 132 с.

Агентство СІР НБР Саха

Бу үөрэх кинигэтигэр саха тылын сиинтэксинэ, этии тутаах чилиэнэ – кэпсиирэ истилиистикэтэ, тыл-өс култуурата сырдатыллар. Кинигэ ис хоһооно Федеральной судаарыстыбаннай стандарт «Филология», «Лингвистика» хайысхатын ирдэбилигэр сөп түбэхэр. Хотугулуу-Илинни олохтоох омуктар тылларын уонна култуураларын үнүстүүтүгэр үөрэнэр устудьуоннарга, саха тылын истилиистикэтин интэриэһиргиир дьонно ананар.

В учебном пособии раскрываются стилистические особенности синтаксиса, главного члена предложения – сказуемого. Содержание учебного пособия соответствует требованиям Федерального государственного стандарта по направлениям «Филология», «Лингвистика». Предназначено для студентов гуманитарного направления, и всех, кто интересуется вопросами стилистики якутского языка.

УДК 811.512.157h367.332.6(07)  
ББК 81.2Як-z-92

© Иванова С.В., 2019  
© Оформление Бизнес-инкубатор РС(Я)», 2019

## КИИРИИ ЛИЭКСИЙЭ

### Кэпсиирэ бэриллээтин уонна састаабын истилистикэтэ

Кэпсиирэ аат уонна туохтуур санга чааһынан бэриллээтэ, кэм, туһаайыы, көрүҥ уонна киэп өйдөбүллээх туттуллууга, туһааны кытта сирэйгэ уонна ахсаанга сөпсөһүүтүн уратыта, этиигэ турар бэрээдэгэ истиил уратытын, бэлиэтин үөскэтэллэр.

Туһаах чилиэн ханнык санга чааһынан уонна ханнык халыбынан бэриллээриттэн тутулуктанан, истиили чопчулуур суолталаабын туһунан тыл туттулук истиилин чинчийээччилэр бэлиэтииллэр (Гвоздев А.Н., Кожина М.Н., Голуб И.Б., Шагдаров Л.Д. о.д.а.).

Саха тылыгар ханнык бабарар санга чааһа кэпсиирэ буолар кыахтаах. Ол эрээри хас биирдии санга чааһа кэпсиирэ буоларыгар тус уратылаабын туһунан Е.И. Убрятова бэлиэтиир: “Эти особенности выражаются: 1) в способе выражения временного и модального значений в сказуемом; 2) в согласовании в лице с подлежащим; 3) в согласовании в числе с подлежащим” [53. 94 С.].

Нуучча тылын истиилин чинчийээччилэр суруйалларынан, аат санга чааһынан, аат тыл уонна туохтуур ситиминэн, холбуу тылынан бэриллэр тэнийбит кэпсиирэ, арахсыбыт кэпсиирэ (расщепленное сказуемое) кинигэ тылын (наука, дьыала, публицистика истиилин сорох аранатын) бэлиэтэ буолар. Оттон судургу туохтуур кэпсиирэ УУИ уонна КИ-гэр киэнник туттуллар.

Кэпсиирэ ханнык санга чааһынан бэриллээринэн туохтуур уонна аат кэпсиирэ диэннэ арахсар. Кэпсиирэ

араага этиигэ туттуллуута истиил тус уратыгыттан уонна тас халыбыттан тутулуктаах. Манньк кэстүү лиэкстикэ, морфология, сиинтэксис атын өлүүскэлэригэр эмиэ сыһыаннаах. Бу туһунан М.Н. Кожина: “В каждой речевой разновидности в зависимости от ее экстралингвистических стилеобразующих основ и в результате выражения специфики стиля формируются и активно функционируют (являются преобладающими и специфичными) особые функционально-семантические значения используемых здесь единиц различных языковых уровней. Они и создают общую для данного стиля функционально-стилистическую окраску речи и являются одной из существенных черт и форм речевой системности функционального стиля”, – диэн суруйар [23. 215-216 С.].

Кэпсиирэ тутулуан судургу уонна холбуу кэпсиирэ диэнгэ араасар. Судургу кэпсиирэ (СК) биир тылынан, оттон холбуу кэпсиирэ (ХК) икки эбэтэр хас да тыл ситиминэн бэриллэр диэн араары баар. Оттон Е.И. Убрятова араас көмө тылы кытта ситимнэхэр туохтууру, холобур, *бара иликпин, барыам суоҕа, барыа суохпун, барбыта суох* СК-бэ киллэрэр уонна манньк быһаарар: “Как сложные глагольные формы, образованные с помощью служебных слов из других частей речи, являясь словосочетаниями, имеющими самые различные формы в соответствии с морфологической природой слов, их составляющих, выражают лишь те или иные грамматические категории глагола: виды, наклонения, отрицание и т.п. Поэтому они образуют сложную форму глагола, а не сложную форму члена предложения. Вот почему сказуемое, выраженное сложной глагольной формой, приходится считать таким же простым

сказуемым, как и сказуемое, выраженное простой глагольной формой, состоящей из одного слова” (182. 96-97 С.). Онон кэпсиирэ тутулун быһаарар арыт мунаах, ыарахан.

Саха тылыгар СК уонна ХК арахсар тус бэлиэтэ (критерий) ситэ онһулла илигинэн, СК быһыытынан көрөбүт: биир тылы - тус туохтуур, аат туохтуур, сыһыат туохтуур, ааттыйбыт сана чааһын таһынан, туохтуур ыйытар уонна күүһүрдэр эбиискэни кытта ситимэ, аат тыл ааспыт кэми үөскэтэр халыыбы кытта ситимэ; ХК-бэ киллэрэбит: уустук тылы - ханыы, холбуу тыл, сомоҕо домох, сана тылы, халыыбы үөскэтэр тыл ситимин: аат эбиискэни кытта ситимэ (*ким эрэ, ким эбит*), аат көмө тылы кытта ситимэ (*учуутал буол*), аат туохтуур эбиискэни кытта ситимэ (ааспыт кэми үөскэтэр); аттарыллыбыт халыып: көрүн халыыба, киэп халыыба, кэм халыыба, аат туохтуур дэгэт суолталаах эбиискэни кытта ситимэ; инфинитив суолталаах ситим.

Кэпсиирэ тутулунан арааһа истиилгэ туттуллар уратылаах буолар. Истиилгэ барытыгар СК ХК- ни баһыйар халыып буолар. ХК аттарыллыбыт халыып тэнийбит, араас дэгэт суолта көстөр КИ-гэр уонна УУИ-гэ ордук элбэхтик туттуллар. ХК ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа көстөр. Маннык кэпсиирэ ПИ-гэр дьыала тылыгар чугас матырыйаалтан сабалаан, ДЬИ-гэр, НИ-гэр улам сэдэхтик тутуллара бэлиэтэннэ. Маны ДЬИ уонна НИ хайааһын араас дэгэтин көрдөрбөт ураты тонкуруун аналыттан тахсар диэн быһаарыахха сөп.

Кэпсиирэ туттулук истиилгэ бэриллин туһунан кылгастык манныгы бэлиэтиэххэ сөп:

КИ уонна УУИ-гэ:

- хайааччы онорор хайааһынын бэлиэтиир тус

туохтуур СК үрдүк бырыһыаны ылар, ол иһигэр дьүһүннүүр, тыаһы үтүктэр туохтуур кэпсиирэ буолара көстөр;

- сыһыат туохтуур СК ыйытыы-харда диалогка эрдэттэн бэлэмэ, былаана суох кэпсэтиигэ туттуллар буолан, КИ-гэр баһыйар;

- аттарыллыбыт халыып ХК тэнийбит көрүнгө буолар, маннык ХК-бэ хайааһын хайдах быһыылаахтык онгоһууларын (тэтимин, хатыланарын, быстабын, уһуурун, сабаланырын, түмүктэнэрин) бэлиэтиир көрүн халыыптаах ХК баһыйар;

- сана тылы, халыыбы үөскэтэр ситим ХК-ттэн бу икки истиилгэ киһи тус сыһыана көстөр буолан, аат, аат туохтуур уонна дэгэт суолталаах эбиискэ ситиминэн бэриллэр ХК үгүөрүтүк туттуллар, эмиэ ол курдук уустук тыл ХК-ттэн сомоҕо домох ХК көстөр.

ПИ-гэр:

- уус-уран публицистикаҕа хайааччы дьайыытын көрдөрөр тус туохтуур СК баһыйар буоллабына, ДьИ-гэр хабааттар тиэкискэ, холобур хаһыат тылыгар официальной иһитиннэриигэ үгүстүк хайанааччы (объект) дьайыытын көрдөрөр аат туохтуур СК туттуллар;

- ХК-ттэн эмиэ аттарыллыбыт халыып баһыйар эрэри, уратылаах. Ол курдук уус-уран публицистикаҕа хайааһын хайдах быһыылаахтык онгоһууларын көрдөрөр көрүн халыыба киэнник туттуллар буоллабына, дыала тылыгар чугас тиэкискэ инфинитив суолталаах ситим баһыйар (тэнн.: ХТ - 51,61%; УУП - 32,14%).

ДьИ уонна НИ-гэр:

- аат туохтуур СК хайанааччы (эбийиэк) сыһыанын бэлиэтииргэ дьаһайар, салайар майгылаах ДьИ-гэр, эмиэ маннык сыһыаннаах объективнай

билиини, баар чохчыны тириэрдэргэ НИ-гэр киэнник тарѳаммыт халыып;

- ДьИ-гэр ХК-ттэн аат тыл көмө туохтууру кытта ситиминэн бэриллэр санга тылы, халыыбы үөскэтэр ХК элбэхтик туттуллар. Маннык көстүү нуучча тылын сабыдыалынан тахсыбыт: *күүһүгэр киирэр/вступает в силу, төрүтүнэн буолар/является основой, олоххо киллэриллиэхтээхтэр/должны быть внедрены (внедряется) в жизнь;*

- НИ-гэр аттарыллыбыт халыыбынан бэриллэр ХК элбэх бырыһыаны ылар. Ордук хайааһын аата – инфинитив (үлүбүөй халыып) суолталаах ситим бу истиилгэ эмиэ хайанааччы хайааһынын көрдөрөр буолан, үгүстүк көстөр.

Онон кэпсиирэ араас санга чааһынан бэриллиитэ эмиэ истиил уратытыттан уонна тас бэлиэтиттэн тутулуктаах. Ол иһин биир истиилгэ, холобур ДьИ уонна НИ-гэр киэнник туттуллар кэпсиирэ халыыба атын истиилгэ (КИ, УУИ-гэ) аҕыйахтык көстөр. Туохтуур уонна аат кэпсиирэ истиилгэ туттуллар уратытын, суолтатын грамматическай халыыбынан арааран, тус-туска ылан ырытабыт.

Инники бэлиэтээбиппит курдук, СК истиилгэ барытыгар киэнник тарѳаммыт халыып. Ол эрэри тэннээн көрдөххө, КИ-гэр СК ылар бырыһыана үрдүк буоллабына, хайааһын дэгэтин киэнник, толору көрдөрөр УУИ-гэ СК биллэ аҕыйыыр. ПИ-гэр дыыла тылыгар чугас тизкистэн сабалаан, ДьИ-гэр, НИ-гэр СК хайааһын араас дэгэтин көрдөрбөт ураты тонкуруун аналлаах буолан, улам элбэхтик туттуллар.

# I ТҮҮҮМЭХ. СУДУРГУ КЭПСИИРЭ ИСТИЛИИСТИКЭТЭ

## 1 тиемэ. Тус туюхтуур судургу кэпсиирэ

Туюхтуур саамай уустук уонна сүрүн санга чааһа, олох сайдыытын, хайааһыны киэнник ойуулуур буолан, этигэн кыаҕа мунура биллибэт. Саха тылыгар туюхтуур күүскэ сайдыбыт үгүс грамматическай халыыптаах.

Тус туюхтуур (ТТ) кэпсиирэ араас бэлиэлээх буолан, предикативнай суолтаны ордук толорутук биэрэрэ бэлиэтэнэр [67. 93 С.]. Маннык туюхтуурунан бэриллэр кэпсиирэ ханнык баҕарар истиилгэ көстөр эрээри, истиил ахсын туттуллар кээмэйэ араас буолар.

КИ уонна УУИ-гэ миэстэни бэлиэтиир тылтан *-лаа* сыһыарыынан үөскээбит барар хайысханы бэлиэтиир, истиил тус уратытыттан тутулуктанар араас кырамаатыка халыыптаах, этигэн, дэгэт суолталаах, дьүһүннүүр уонна тыаһы үтүктэр туюхтуурунан бэриллэр ТТСК киэник туттуллар.

Миэстэни бэлиэтиир аат тылтан *-лаа* сыһыарыынан үөскээбит барар хайысханы көрдөрөр ТТСК кэпсэтии уонна уус-уран айымны тылыгар элбэх. Е.И. Убрятова бэлиэтииринэн, маннык кэпсиирэ хос миэстэ сиһилиитин оруолун сүгэр: *Уйбаан Сэмэнэбис, эппитин курдук, маннайгы сыарҕа суолунан Орто Бүлүүлээбитэ* (НЯ Т 157) [53. 174-175 С.].

Аат тылга эбэтэр сир-дойду аатын бэлиэтиир аат тылтан *-лаа* сыһыарыынан үөскээбит ТТСК этиигэ туттуллар холобура: *Субу баар курдук өйдүүр, “Холбос” массыынагыгар түбэһэн били, онуһу бүтэрээт, аҕыйах хонон баран Аммалаабыта. Кууллаах бурдук үрдүгэр илдьи сахсыллан, бүтүннүү бурдуктаах буор буолан*

тийбитэ (ВЯ ӨК 223). - ...Тоойуом, ытаама. Көрсүөхпүт буоллаба тапталлаах **Таатталыыр** (АА СК 32).

Аат тылтан эбэтэр сир-дойду аатыттан маннык сыһыарыы эбиллэн үөскээбит ТТСК хайааһыны бэлиэтиирин сэргэ хайааһын хайысхатын биир тылыннан кылгастык көрдөрөр. Холобур, тэннээн көрөргө: *тылаата – тыба табыста; куораттаата – куоракка киирдэ; дьиэлээтэ – дьиэли турда, дьиэтигэр барда, дьиэтигэр баран истэ* о.д.а. Маннык СК тылы-өһү кылгатар, судургутук этэр буолан, КИ уонна УУИ-гэ киэнник туттулар. Оттон чопчу информацияны биэрэр аналлаах, мунугуур чуолкай буоларга талаһар ДьИ уонна НИ-гэр бу курдук ТТСК туттуллубат.

2. Туохтуур баай суолтата, үгүс халыыба, киэн этигэн кыаба биллэн турар, УУИ-гэ толору туһанылар буолан, ТТСК уус-уран айымньыга сэхэргээһини сэргэх, хамсаан кэлэр хартыынаны онгорор: *Тутуурга түбэспиттэр “буукубаһыт” киһини буланнар, ааттарын, араспаанньаларын маннайгы буукубаларын тииккэ кэртэрэн, кэриэс хааллартыгылар. ... Кыра-хара дьон отто түбэхэннэр мунхаба түбэспит балыкты булкулуннулар. Алааска, тыба бар дьон ытыыр энсэлгэнэ иһилиннэ. Ким эрэ дьэ туттунаары таһынан сытыарар кур бэрэбинэлэригэр кутаа уоту куугунатан кизк халлаанна уһуутаттылар. Киэби таһынан уот буолла. Чугастаабы титириктэр “сыр” гына умайталаатылар, көмнөх күлүнэн тэбэннилэр. ... Көлүйө күөлгэ саба сырсан киирэннэр ыбаһынан, чаанньыгынан, хортууһунан уу баһан таһааран уокка ыстылар. ... Хомолто үгэнигэр бэрт чэпчэкистик көстүбүт байтаһын ынабы сүүскэ биэрдилэр, сүлэ обуустулар, ханнын оруу тарданнар, атахтарын аннынан **хаһыйдылар***

(АА СК 183).

Тус туюхтуур билинни, билигин ааспыт кэмэ тэтимнээхтик сайдар хайааһыны ойуулуур, тынгааһыны үөскэтэр, ураты тыыны биэрэр аналлаах буолан, УУИ-гэ киэнник көстөр.

М.Н. Кожина туюхтуур хайааһыны ымпыктаан-чымпыктаан, уус-уран бытархайы онгорор уратытын бэлиэтиир: “Для художественного повествования характерна постепенность в передаче события, действия, движения, состояния, мысли, чувства как осуществляющихся во времени, как бы “дробность” изображения и отсюда – эстетически обусловленная последовательность глаголов” [23. 107 С.].

ТТСК истиил ньыматын быһыытынан туттуллар холобурун Н.Н. Неустроевка көрөбүт: *Ол сылдьан иһиттэһпинэ, таһырдыа сылгы тыбыырда, дьон кэпсэттилэр. Ону истээт мин титиик маһын быһыһынан көрдүм. Ол көрдөхпунэ, арай биир макан акка мэнэстибит мааны бабайы дьахтардаах эр киһи кэлэн, биһиги сиэрдийэбит ааныгар түһэн эрэллэр. Аттарыгар улахан бабайы бэрэмэдэйи **ыһырдыбыттар**. ... Мин титииктэн сүүрэн тахсан, сытар обүһү миинэ түстүм. Мин түһэ экирээн, быатыттан сиэтэн, титиикэ **илтим**. ... Ол кэнниттэн уу баһа **сүүрдүм**. ... Ийэм арыылаах үрүмэни кырбаан, тэриэлкэбэ ууран остуолга **аҕалла** (ННН ТСТДь 141-142).*

Бу кэрчиккэ ааптар ТТСК кэмин халыыптарын хардарыта туһанан, хас биирдии бытархайга суолтаны биэрэн, сэхэргээһини тэнитэр, кэнэтэр. Айымныы геройун хайааһына утум-ситим ойууланан, олох тыыннаах хартыыната оһоһулар.

Туюхтуур биир этигэн кыабар үгүс чинчийээччилэр

бу санга чааһа көспүт суолтаны ылынарыгар көрөллөр. Ханалытан этэргэ биридимиэти атын санга чааһынааһар, ордук туохтуур тыннаабымсытар. Маннык суолтаба ТТСК үгүстүк туттуллар: *Хомус мунгатыйар, дьүрүһүйэр Былыргы дьоннор иэйиилэринэн. Ааспыт кэм дьигискэнэ дьигиһийэр Былыргы кэмнэр иэдээннэринэн. Хомус ытамныййар, иэйэр-туойар... Арыт кыланар, Арыт уорастыйар...* (СД АС 141)

Бу холобурга Семен Данилов туохтуур кэпсиирэни көспүт суолтаба туһанан, хомус тыаһын диринг ис хоһоонун, киэнг кыабын толору арыйбыт.

Эбэтэр атын хоһоонугар хаар хотугу киһиэхэ чугаһын, күндүтүн эмиэ көспүт суолталаах туохтууру кэпсиирэ онгорон тыннаабымсытан, хоһуйар: *Хаар кири сиилии-сиилии, Хаар миигин* симиир, симиир. *Хаар миигин үөрэ сэргиир Хаар миэхэ үөрэ кэпсиир* (СД АС 108)

Инники бэлиэтэммитин курдук, туохтуур ойуулуур кыаба уус-уран айымны тылыгар ордук толору туһаныллар. Дьүһүнү, туттууну, быһыыны харахха көстөр, тыаһы кулгаахха иһиллэр курдук ойуулуур-дьүһүннүүр уонна тыаһы үтүктэр туохтуур саха тылын биир ураты этигэн күүһэ, мунура суох кэнэтэр баайа буолар.

Дьүһүннүүр туохтуур СК (ДьТСК) уонна тыаһы үтүктэр туохтуур СК (ТүТСК) маннык суолталаах туттуллаллар:

а) ДьТСК, бастатан туран, хайааһыны ойуулаан-дьүһүннээн, көстөр хартыына онгорор: *Абатын туһунан истээт, Микиитэ ытаары, уоһа мэрбэннээтэ* (АА СК 36). – *Чэ, киир, киир, кирээһи киртитиэм диэн тэпсэннээтэбин дуу?* (Т Б 32).

Иккинхинэн, ДьТСК буолар хайааһыны ойуулуурун-дьүһүннүүрүн сэргэ сангарааччы араас сыһыанын, иэйиитин көрдөрөр, этиллэр санаа, тыл толбонун биэрэр. Маннык суолталаах дьүһүннүүр туохтуур кэпсиирэ буолар холобура: 1. *“Тойонно” үс хостоох квартира “сиэбигэр угаллар”.* Методист буоллабым буолан, баһа хайа диэки салалларынан **хантаарынныыр...** (Т Б 41). 2. *Бэйикэйдэрин! Эн, эмээхсин, уолгун буойдаххына сатанар.* Олус **чолоннооботун** (СД ОТТ 13). 3. *Мэхээлэ аргыый биэтэннии турар быһыы одуулаһан турбахтаан баран оронугар **өкчөрүйдэ*** (АА СК 56). 4. *Күлэ-үөрэ турбута ханна да суох буолан, дьэбидийэ түстэ уонна куоппаһырбыт саппыкытын кымньыынан таһына-таһына дьэيتين диэки хааман **матахаччыйда.*** 5. *Аанчык эрин кэнниттэн **наскылдьыйда*** (АА СК 170). Бастагы түөрт холобурга дьүһүннүүр туохтуур айымньы героюа субьегы сиилиирин, сөбүлээбэтин, отгон бүтэник этиигэ төттөрүтүн биһириирин көрдөрөр.

б) ТҮТСК, бастатан туран, туһаан араас дьайыытын тыаһын-ууһун, сангатын-ингэтин бэлиэтиир аналлаах. УУИ-гэ поэзия, проза тылыгар маннык чилиэн киэнник туттуллар: *Киэһээнни дьыбар туһэн, киһи тыына, хагдан оттуу, **сыгыныыр*** (СД СТА 2 365). *Били Огдоос аймалбана кулгаабар инэн хаалбыт. Босхо барбыт буруй буолан субу дэлби ыстаныахтыы. иэдээн аанын субу тэлэ тэбиэхтии **чункунуур да чункунуур...** (...) Дөрүн-дөрүн холодильник **сыгыныыр*** (Т Б 20).

Иккинхинэн, тыаһы үтүктэр тыл – уус-уран айымньыга уобараһы күүһүрдэр ньыма. Маннык тыл араас майгылаах тыаһы-ууһу (түргэн, бытаан, күүстээх, холку) ойуулуур, айымньы героюун иэйиитин, дууһатын туругун көрдөрөр буоллабына, араас хамсааһыны, туругу,

көстүүнү уобарастаан биэрэргэ, үөрэ-дьүөрэ дорбоонноох тыл туттуллар. Истиил маннык ньыматын П.А. Ойуунускай хоһоонунан айымньытыгар киэнник туһанар:

*Тыраахтар* кункунуур,

*Тыраахтар* курулуур...

*Ыстаалым* чынгыныыр,

*Ырыата кынгыныыр*

*Эрийии эрбэбэ Эриллэн тирилиир,*

*Кутаа уот сүрэбэ*

*Куккунуу ньирилиир* (ПО ТА I 141)

Бу кэрчиккэ ТҮТСК уонна диэрийэр ньиргиздээх р бүтэй дорбоон, ньиргизэрэ суох -кы сүһүөх хас строка ахсын хатыланан, кэрчиккэ хайааһын тэтимин көрдөрөллөр.

Үсүһүнэн, ТҮТСК сэхэргиз киһи араас сыһыанын, сыанабылын көрдөрүүн сөп:

- сөбүлүүрү, биһирири: *Манчаары доборо Хатан Чабаан күлэн лыһыгыратта. Кинини батыһан атын ким эрэ – Манчаары билбэт киһитэ – кыатана сатыы-сатыы быһыгыраата* (СД ОТТ 111).

- айымньы омсолоох геройун ойуулуурга: – *Ху-лиган! - Иван Иванович кыбдыгыраата* (СД СТА II 487). *Чоочо бэлэһин мунунан күлэн күрдьүгүнээтэ* (СД ОТТ 14). *Инньэ диэн баран, киһи куйахата күүрүөхтүк, этэ салаһыахтык күлэн күһүгүрээтэ* (СД ОТТ 29).

Суруйааччы айылҕаны, киһини, көтөрү-сүүрэри ойуулуурга ДьТСК, ТҮТСК тиэкискэ үксүгэр иккиэннэрин тэннэ туһанар: *Кур ланхаттан дэбигис араарыллыбат курдархай өннөөх тыһы көбөн тумсунан от силиһин тардыалаһар, илин өттүн бүтүннүү ууга тимиччи баттанан, кыһыл такымнарын таһаарбахтыыр,*

ныхаччы туттан өрө хантайа-хантайа, аһаан-сиэн **эньэрэнниир**. Моонньун ортотунан эргиччи синньигэс үрүн сурааһыннаах кутуругун төрдүттэн өрө иэбиллибит күүхтүнү хара түүлээх, ууга ала буолан көстөр, айылба ийэ араас дэлэгэй кырааскатынан күтүрүмсүйбэксэ күндүлээбит кэрэттэн кэрэ атыыр көбөн бэркэ сибиэккиир, сотору-сотору өрүтэ **олоотоомохтуур, эргичийэн ылар...** (...) **Онтон көбөн уоскуйар, үтүөмсүктүк күөкэннээн, ныханнаан кэбиһэ-кэбиһэ тапталлаахтык, имэннээхтик түөһүн төрдүттэн курдургуур, кэрэ түүтүн-өнүн сахсатан баран курдурхай хотунун тула устумахтыыр** (АА СК 63) Онон КИ уонна УУИ-гэ ДьТСК уонна ТҮТСК тулалыыр эйгэ эгэлгэ дьуһунун-бодотун, тыаһын-ууһун, киһи-сүөһү, көтөр-сүүрэр араас туттуугун- хаптыытын, быһыытын-таһаатын, сангатын-ингэтин көстөн, иһиллэн кэлэрдии ойуулуур. Маны таһынан бэлиэтиир суолтатыттан, тиэкис ис хоһоонуттан тутулуктанан, этиллэр санаа, тыл толбонун, сангарааччы сыһыанын, иэийитин бэлиэтиир хос суолтаны ылынар.

Туохтуур ыйытар, күүһүрдэр суолталаах эбиискэни кытта ситиминэн бэриллэр кэпсиирэ сыстар тылын кытта биир халыбы үөскэтэр буолан, судургу буолар. Маннык кэпсиирэ КИ, УУИ, ПИ-гэр көстөр:

ыйытар эбиискэлээх (*дуо, дуу, даа, дии, бэйэтэй, сөп дуо, буолуой, буолаарай* о.д.а.) кэпсиирэ субъект хайааһыны онорорун суруур: – **Көрдөөгүн дуо? Үс түүннээх күн көрдөөгүм. – Буллун дуо? – Көстүбэтэ** (АА СК 29). **Оччоҕо мин эйиэхэ мэхэйдиибин дуо?** (СЕ П 21) **Ийээ! Эһиги миигин ииппиккит дуо?** (ЕН СКТ 17) **Бу остуолга аһаатахыт дии?** (ЕН СКТ 25)

күүһүрдэр суолталаах эбиискэлээх (*дии, эбит,*

эбээт, сүрүн о.д.а.) кэпсиирэ хайааһыны бигэргэтэр, күүһүрдэр: *Омуоһук андаатардаан эрэр дуу? Манна мин туулуом диэн кэлбит күөлбүн **былдьаабыккыт дии*** (ИС С 13). *Ыйданалыы чэмэлкэй Ылдьааналыыр сэгэттэй, мин бэйэлээх уорукпар бэйэтинэн **киирбит эбит буолбаат!*** (СЧ БК 6). *Ыар, ынырык буруйдааһын оннунан **хаалар эбээт, доботтор*** (БС ННБ 15).

Тус туохтуур ПИ-гэр үгүстүк туттуллар түбэлтэтин тиэкис ис хоһоонун, жанрын уратытын көрдөрөр бэлиэнэн ааҕаллар: “В публицистическом стиле глагольность может стать определяющей чертой того или иного текста, если функционально-смысловой тип речи ориентирует на повествовательный, событийный тип речи” [7. 289 С.]. ТТСК бу истиилгэ тиэкис жанрыттан тутулукутанан, эмиэ син балай да көстөр:

Кэпсэтии тылын хайдах баарынан биэрэргэ уонна информацияны кылгастык, чуолкайдык тиэрдэргэ:

а) *интервью жанрыгар: **Онтон Сэймичээннэ табыста. Суруйа табыстаҕа диэн сэрэйэбит. Суруйарын истэбит. Онно кыстаабыт. Хаалбыт. Онтон киирэн, үрэх баһын дьонун кэпсиир. Хайа ыал хайдах олорорун сэлэргиир. ... Оннук кыһалҕалаахтык олорор ыаллар бааллар **диир***** (БС ННБ 94). *Түөрт-биэс сыл устата наар хаһыыларынан, көрдөөһүнүнэн **дьарыктаммыппыт*** (БП БКК 26).

б) *хаһыат тылыгар официальной иһитиннэриигэ: **Ол үбү реском Ленскэй уонна Өлүөхүмэ улуустарыгар анаата. Маны таһынан, коммунистар халаан уутуттан эмсэбэлээбиттэргэ анаан танас-сап, 10 тыһыынча харчы хомуйдулар*** (СС). *Кинилэр Дьокуускай куорат дьаһалтата бэлэмнээбит “Улахан дьыэ кэргэн” программа барылын **биһирээтилэр*** (СС). *Түөрт бөлөбүнэн барыта 30-40*

киһилээх улахан биригээдэ **тахсар** (СС). Бириини жюри чилиэнэ циркэ артистарын китайской ассоциациятын бэрэссэдээтэлэ, КНР парламенын депутата, хотун Ся Цзюиху бэйэтинэн **тутгарда** (СС).

Хаһыат тылын биир сүрүн ураты бэлиэтэ буолар мэлдьи туттуллар халыып (стандарт) үөскүүр төрүөтүн матырыйаал суруллара ыгымыттан, тиэмэ хатыланарыттан уонна соробор тыл этигэн кыабын үрдэтэргэ талалартан тахсар.

ТТСК үгэс буолбут халыыба иһитиннэрэр-биллэрэр сыаллаах хаһыат тылыгар көстөр: *бар, кэл, көр, дьаһай, табыс, сырыт, көнгүллээ, бэлиэтээ, онор* о.д.а. Холобур: Президент М.Е. Николаев, олунньу 7 күнүнээби 964№-дээх ыйаабынан сабыылаах профессиональной технической училищены Дьокуускайдаабы кадетской оскуола-интернатка кубулуларга **дьаһайда** (КК 12.02.2000). Саха сиригэр ууттан эмсэбэлээбиттэргэ көмөбө 200.000 солкуобайы биэрэргэ РФ Компартиятын Киин Комитетын Президиумун В.А. Купцов илии баттаһыннаах уурааба **табыста** (СС 6.06.2001). Томмот. Алдан улууһугар госкомиссия бу күннэргэ Томмоттообу нефть ыскылаатын туһаныныны **көнгүллээтэ** (СС 13.10.99).

Официальной иһитиннэриигэ нууччалыы хабааттан, барда диэн ТТСК элбэхтик туттуллар: *Киэн кэпсэтии “Холбос” соботуопкалыыр үлэтин тула барда* (СС 24.03.99).

Манньык кэпсиирэ соробор тылы-өһү мөлтөтөр халыыпка ылларыы курдук сыаналаныан сөп. Ол курдук этиигэ атын синиэньим тылы солбуйан, кэнсэлээрийэ тылын бэлиэтин үөскэтэр түбэлтэтэ баар буолар: *Онон кэпсэтиһии, санааны атастаһыы кырдык да аһабастык, истинник барда* (СС) (*аһабас, истин буолла* эбэтэр

*аһаҕастык, истинник санаа атастастылар онн.). Биһиги өттүбүтүтэн байыаннай үөрэхтэр эмиэ күүскэ бараллар (СС) (үөрэтэбит, үөрэх буолар онн.).*

Онон ПИ-гэр ТТСК дыыала тылын сабыдыала ордук биллэр официальной иһитиннэриигэ, кэпсэтии тылын көрдөрөр интервьюга туттулар, информацияны түмэн, кылгастык, чопчу биэрэринэн табыгастаах. ПИ-ин УУИ-гэ чугас жанрыгар, холобур, ырытыыга, репортажка, дьүһүйүүгэ о.д.а. холбуу кэпсиирэ (*туохтуур/көмө тыл, сыһыат туохтуур/көмө тыл, аат туохтуур/көмө тыл*) хайааһын бары дэгэтин толору биэрэр буолан, судургу кэпсиирэтээбэр элбэхтик көстөр.

ТТСК НИ-гэр, бу истиил төһө да аат тыл элбэхтик туттулар истиилинэн аабылыннар, ТТСК манна, ДьИ-гэр тэнгээтэххэ, балачча көстөр. Манна туохтуур этии ханнык баҕарар чилиэнин быһыытынан туттулуута НИ-ин тиэкиһин тиибиттэн тутулуктаабын маннык быһаараллар: “собственно повествование, событийный план по объему незначительны по сравнению с художественной речью, но характеристика действий, процессов, закономерностей занимает немалое место” [23. 140 С.].

Бу истиилгэ тэйитэн үөрэтии, өйдөөһүн баһылырын быһыытынан, үксүгэр тэгили суолтаба туттуллубут туохтуур кэпсиирэ буолар: *ааттаа, бэлиэтээ, киир, ый, буол, тур, көһүн, уларый, үөскээ, улаат, туоһулаа* о.д.а., холобур: *Ол иһин судургутуган биһиги тыл барымтаны бэлиэтиир эбэтэр ааттыыр диэн этэбит* (СБТ Л 22). *Саха тылыгар аһаҕас монофтоннар уһуннарынан икки фонематической бөлөххө (кылгастарга - уһуннарга) арахсалларын билэбит* (СТДУ 21). *Маннайгы автомобиль быһа охсуһууну ааһыар диэри*

*бэлиэтин тI диэн бэлиэтиибит* (Ф 9 18). *Сиэрэ аһыыбатын производства химия промышленноһын атын да салаалара сайдарыгар үктэл буолар сүрүн производство ахсааныгар киирэр* (Х 9 11).

НИ-гэр туохтуур туһаайыыта, көрүнэ, киэбэ туттуллуута хаарчахтаах. Ол курдук бу истиилгэ төрүт туһаайыы киэнник туттуллар, ойбоһос туһаайыыттан ордук атынтан туһаайыы көстөр хайааһын хайдах быһыылаахтык онгоһулларын ойуулаабат буолан, туохтуур көрүнэ туттуллубат, мэлдьи буолар хайааһыны көрдөрөргө кэпсиир киэп билинни кэмэ, исторической хроникаға ааспыт кэм туттуллуон сөп.

ТТСК бийиги аабыыбытынан, ДьИ-гэр сэдэхтик көстөр:

Үгүс түбэлтэбэ ыйар, салайар, дыһайар суолтаға туттуллар билинни кэмнээх тус туохтуур кэпсиирэ: *быһаарар, олохтуур, уураар, көрөр, ыытар, аабар, босхолуур, ирдиир, туттар, тутар, туһанар* о.д.а., холобур: *Саха Өрөспүүбүлүкэтин Государственной Мунньабын (Ил Түмэн) Бэрэстэбиитэллэрин Палатата уураар...* (СУДь) *Тутулуга суох ул консультанын тардыы бэрээдэгин Саха Республикатын Правительствота быһаарар* (СУДь). Манна хайааһын онгоһулларын көнгүллээбэт, бобор-хаайар суолтаға буолбат халыыпка турар туохтуур кэпсиирэ үгүстүк көстөр: *Гражданин наркологической ыарыытын туһунан сибидиэнньэни биэриини модьуйуу эбэтэр психиатр-нарколог быраас гражданин доруобуйатын туругун чинчийиитэ, СР уонна РФ сокуоннарынан көрүллүбүт түбэлтэлэртэн ураты, көнүллэммэт* (СУДь). Бу сокуон уопсай билиниллибит аан дойдуга олохтонуллубут тускулларга олобуран олохтонор тас экономической үлэбэ сыананы үөскэтии

*бопшуруостарыгар туттулубат* (СУДЬ).

ДЬИ дыһайар майгытыттан, сэнэргээһин, тойонноохун тиэкис туттулубатынан, быһаарар, олохтуур тииптээх этии туттуллар буолан, хайааһын бэйэтэ соччо көстүбэт. Ол оннугар үксүгэр аат туохтуур ХК туттуллар.

ДЬИ-гэр СК бэриллээтигэр биир суолталаах ураты бэлиэнэн хайааһыны сыал-сорук курдук өйдөөн онгорорго ынырар, модьуйар, сүбэлиир ис хоһоонноох - *арга*, -*бакка* үлүбүөй халыып туттуллара буолар.

Саха тылыгар туохтуур үлүбүөй халыыба (инфинитив) О.Н. Бетлингтан саҕалаан, Л.Н. Харитонов, Е.И. Убрятова, Е.И. Коркина, Н.Н. Неустроев, Г.Г. Филиппов, Н.Е. Петров үлэлэригэр көрүллүбүт.

Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. -*арга*, -*бакка*; -*ылахха*, -*ыа суохха*, - *ымылахха*; -*тахха*, -*батахха* халыыбы үлүбүөй халыып диэн ааттаан туохтуур биир ураты арааһын быһыытынан көрөллөр. Нуучча тылыгар “үлүбүөй халыып” диэн туохтуур олобун ааттыыр халыыбы (неопределенная форма, инфинитив) этэр буоллахтарына, саха тылыгар үлүбүөй халыып хайааһын аата буолбата, арай соробор быстах суолталара эрэ алтыһара бэлиэтэнэр (195. 156 С.).

Н.Е. Петров туохтуур бу үс халыыбын инфинитив быһыытынан сыаналыыр: “... в якутском языке имеется глагольная категория инфинитив с тремя устоявшимися разновидностями, которые по своей семантике и употреблению не имеют ничего общего с причастиями, кроме этимологической связи. Это получилось в результате слияния семантики причастных форм с грамматическим значением аффикса дательного падежа, выражающего направление действия, которое переосмыслено как поставленная цель, задача для

совершения действия в формах *барыха-барымахха, барарга-барбакка*” [9. 205 С.].

Туохтуур бу халыыба төһө да биир састааптаах сирэйдэммэтэх этии кэпсиирэтин быһыытынан үгүстүк туттулуннар, ДьИ-гэр уонна ПИ-гэр, чуолаан хаһыат тылыгар ДьИ-гэр чугас тиэкискэ балачча тарбаммыт СК буоларын бэлиэтиибит. Ол курдук ДьИ хайааһыны толору модьуйар, сыал-сорук курдук ылынары ирдиир - *арга, -бакка* халыыптаах СК кэстөр: *Нефть-газ салаатыгар ууруллубут государство үбүн капитализациялааһынна тутулуга суох сыанаһыттары тардыы үөрүйэбин киллэрэргэ* (СУДь). *1999 сыл бүтүөр диэри “Саха Республикатын 1999 сыллаабы Государственной бюджетын туһунан” Саха Республикатын Сокуонугар көрүллүбүт үбү толору кээмэйинэн үбүлээһини хааччыгарга* (СУДь). *Депутатскай ыйытыгы Саха Республикатын Правительствотын Председателигэр В.М. Власовка ыытарга* (СУДь). *Афганистанна уонна Чечняба өлбүт Саха сирин буойуннарын тустарынан өйдөбүннүк чочубунаны Дьокуускай куоракка тутуу туһунан СР инбэлиит-буойуннарын республикатаабы комитетын көбүлээһинин өйүүргэ* (СУДь).

Үлүбүөй халыыптаах туохтуурунан бэриллэр СК ДьИ-гэр үгүстүк туттуллара бу истиил салайар, дьаһайар айылгытыттан тахсар.

Онон ДьТСК уонна ТҮТСК хайааһын араас дэгэтэ толору ойууланар буолан, КИ, УУИ-гэ киэнник туттуллар. Хайааччы дьайыытын көрдөрөр ТТСК информацияны ыган, ол эрэри толору биэрэргэ табыгастаабын иһин ПИ-гэр официальной иһитиннэриигэ, тылы-өһү кылгатын этэр буолан, интервью жанрыгар кэстөр.

## 2 тиемэ. Аат туохтуур судургу кэпсиирэ

Аат туохтуур биридимиэт динамической бэлиэтин көрдөрөр туохтууртан үөскээбит халыып буолан, этиигэ кэпсиирэ буолуута уратылаах [58. 4 С.]. Аат туохтуур СК (АТ-рСК) хайанааччы (эбийиэк) дьайыытын бэлиэтиир дьаһайар, салайар майгылаах ДьИ-гэр элбэхтик туттуллар. Эмиэ маннык ис хоһоонноох объективной билиини, баар көстүүнү тириэрдэр НИ-гэр киэнник тарбаммыт.

Атынтан туһаайы сыһыарыытыгар эбиллэр III сирэйгэ турар билинни кэмнээх аат туохтуурунан бэриллэр ыйар, салайар, дьаһайар ис хоһоонноох СК тарбаммыт халыыба ДьИ-гэр баар: *туттуллар, көрүллэр, төлөнөр, онгоһулар, бэриллэр, ылыллар, быһаарыллар, сарбыллар, тутулар* о.д.а., маннык АТ-рСК холобура: *Судаарыстыба үбэ татымынан сибээстээн, экономика билигин баар секторыгар инвестициялар сарбыллаллар* (СУДь). *Бу программа балаһыанньата Саха Республикатын государственнай бас билиитигэр баар баайга, итиэннэ олохтоох салайыныы уорганнарын бас билиитигэр баар баайга туһаныллар* (СУДь).

Манна киһи, тэрилтэ быраабын ыйар, толорор үлэтин о.д.а. аабар суолталаах АТ-рСК көстөр: *Хаарбах тимири хомуйууну, бэлэмнээһини, уларытан онорууну, атыылааһыны уонна тизээн таһаарыыны бэрээдэктиир уорганнар:*

а) *СР Правительствотыгар бэйэлэрин болумуочуйаларын боппуруостарыгар нуормаламмыт правовой аакталары ырытан онорор туһунан этии киллэрэллэр уонна ону онорорго кытталлар;*

б) *бэрэбиэркэ кэмигэр булуллубут кэһиилэри*

*туоратарга юридическай кыахтаах тэрилтэлэр уонна биирдиилээн предпринимателлэр толороллоругар булгуччулаах дьаһалы биэрэллэр о.д.а. (СУДЬ 19.07.2000) Хамыһыйа үлэтигэр кыттар бэрэстэбиитэллэр сөптөөхтүк оноһуллубут дэбиэринэскэ олобуран үлэлиллэр (СУДЬ).*

Хайааһыны онгорорго сорукутаммыты, эбээһинэс курдук ылыммыты, күһэлибити көрдөрөр буолуохтаах киэп (үлэх киэбэ) ДьИ-гэр элбэхтик көстөр. Маннык киэп *-ар, -ыах* аат туохтуур *-лаах* сыһыарыыны эбинэн сирэйдэниитинэн, буолбат халыыба *-бат, -мыах* уонна *-ыа суох* аат туохтуур *-лаах* сыһыарыылаах сирэйдэниитинэн үөскээбит халыыба этиигэ СК буолар (190. 93-108 С.).

Холобур: *Федеральной бюджетка булгуччулаах төлөбүрдэргэ иэскэ кириини төлөөһүн графига кварталга бииртэн итэбэһэ суох тэн өлүүлэринэн туһааннаах төлөбүрдэр оноһуллаллары көрүөхтээх (СУДЬ). 38 ыстатыйа 10,11,12,13 уонна 14 абзацтара оннунан хаалларыллыахтаахтар (СУДЬ). Юридическай кыахтаах тэрилтэлэр уонна биирдиилээн дьон анал болумуочуйалаах дьону кытта сөпсөһүммүнэрэн барылларыгар уонна сметаларыгар эрдэттэн туоратыллыбыт хоромньуну толуйарга ытыллар үлэлэри көрүөхтээхтэр (СУДЬ).* Маннык кэпсирэ дьыала тылын соруйар, салайар айылгытыгар сөп түбэхэр, хайааһын оноһулларыгар дьаһайары көрдөрөр соруйар суолтаны биэрэр аналлаах.

Таарыйа бэлиэтээтэххэ, үлүбүөй халыыптаах уонна тардыылаах сыһыарыы түһүккэ турар АТ-рСК биир састааптаах сирэйдэммэтэх этиигэ киэнник туттуллалара ДьИ-ин сиинтэксинин биир уратытынан

буолар: *олохтуурга, аабарга, ылынарга, көнүллүүргэ, салгыырга, киллэрэргэ, хааччыйарга, өйүүргэ, ыытарга, көрөргө, бэчээттииргэ* о.д.а. Холобур: *СӨ Бырабыыталыстыбата тыа сириг табаары онорооччуларын өрөспүүбүлүкэтээби уонна олохтоох бүддьүөккэ, пеняны уонна ыстараабы киллэрэн туран, нолуоктарын иэһин устан кэбиһии механизмын уонна бэрээдэгин ырытан **онгороругар** уонна **бигэргэтэригэр** (СУДь). 1999 сыл бүтүөр диэри “СӨ 1999 сыллаабы Судаарыстыбаннай бүддьүөтүн туһунан” СР Сокуонугар көрүллүбүт үбү толору кээмэйинэн үбүлээһини **хааччыйарга** (СУДь). Маннык СК хайааһыны эрэ сиһилиир, санаа булгуччу быраабыла курдук этиллэр буолан, ДьИ дьаһайар, ыйар-көрдөр уратытыгар сөп түбэхэр.*

Хайааччы дьайыытын көрдөрөр тус туохтуур СК ПИ-гэр уус-уран публицистикаба баһыйар буоллабына, хайанааччы дьайыытын бэлиэтиир билингги кэм III сирэйигэр турар АТ-рСК дьыала тылыгар хабааттар тиэкискэ, холобур хаһыат тылыгар официальной иһитиннэриигэ туттуллар: *ыытыллар, ууруллар, көрүллэр, аабыллар, суруллар, этиллэр, таһаарыллар* о.д.а. Холобур: *Сарсын улууска Тыа хаһаайыстыбатын уонна соботуопка министиэристибэтин күннэрэ **ыытыллар** (СС). Быйылгы сылга таһабас тиэллиитэ ыарахан балаһыаннаба **ыытыллар** (СС).*

Кэлэр кэм III сирэйигэр турар кэлэр кэмнээх аат туохтуур СК хайааһын буоларын күүтэри уонна онно толору эрэнэри көрдөрөр тиэкискэ туттуллар: *Бу сотору кэмминэн оҕоҕо аналлаах пьесаларга КГТ дойдуларыгар сыһыаннаан **техническэй көмө программата эмиэ көрүллүөбү.** Ону таһынан Хотугу форум үлэтигэр*

сангалы тэринии боппуруостара **көрүллүөхтэрэ**. Улахан болжомто кыттыгас бырайыактары үбүлээһин боппуруостарыгар **ууруллуоҕа** (СС 19.05.99). Бу фракция биир өттүттэн Россия Президент уонна Правительствоотын, атын өттүттэн Дууманы ситимниир соруқтаах **үлэлиэбэ** (СС 01.01. 2000).

Урут ааспыт кэмнээх АТ-рСК урут буолбуту сэхэргиир тизкискэ көстөр: «Сахаинвест» ИФ нэһилиэнньэ киэн аранатын ваучерын үмүрү **тардыбыта**. Онтон былырыынҕыттан ылата инвестиционной фондаттан инвестиционной фирмаҕа **уларыйбыта** (СС). Ити түмүгэр Арасыйыа хааһыната 15 млрд. солкуобайы ситэ **ылбатаҕа** (СС).

АТ-рСК НИ-гэр киэнник тарбаммыт халыып. Бу истиил уопсайынан буолар өйдөбүлү көрдөрөргө талаһарыттан, маннык СК сирэйдэммэтэх кэпсиирэ суолталаах буолар. Аат туохтуур билинҕи кэмин, төрүт туһаайыытын, III сирэйин, элбэх ахсаанын халыыба: **киирэллэр, түбэхэллэр, көстөллөр, үөскүүлэр; өйдүүлэр, туһаналлар, дииллэр, бэлиэтииллэр**, уонна ити аат туохтуур III сирэйин, элбэх ахсаанын сыһыарыыта атынтан туһаайыы сыһыарыытыгар эбиллибит халыыба: **аабыллар, көрүллэр, ылыллар, туттуллар** көстөллөр.

Холобур: Уһун аһаҕас фонема маарыннаһар фонетической төгүрүмтэбэ уонна позицияҕа кылгастааҕар икки төгүл кэринэ мэлдьи уһуннук **этиллэр** (СТДУ 21). Онуоха сурукка бэлиэтэнэринэн, бары кылгас аһаҕастар уһун аһаҕастарынан (и-ии, ы-ыы, у-уу, ү-үү, э-ээ, ө-өө, о-оо), ону таһынан кылгас кыараҕас аһаҕас өссө дифтонунан (и-иэ, ы-ыа, у-уо) **солбуллаллар** (СТДУ 18). Саха тылыгар көмө тылларга, холобур, эбиискэлэр,

*дьөһүөллэр, ситим тыллар **киирэллэр** (СБТ II 23). Холбуу тыллар ордук үгүстүк сыстыы уонна тардыы, ол кэнниттэн салайыы ситимнэринэн **үөскүүллэр** (СБТ II 28).*

НИ-гэр сэхэргиир тииптээх тиэкис, УУИ-гэ тэнгнээтэххэ, төһө да дуона суох кээмэйдээх буоллар, баар буолар. Маннык тиэкискэ урут буолбут көстүүнү, хайааһыны кэпсиригэ III сирэйгэ турар урут ааспыт кэмнээх АТ-рСК туттуллар: *Кинилэр саныылыларынан, уһун аһаҕастар балайда кэлин кэрдийс кэмкэ туох ханнык иннинэ биир сүһүөхтээх тылларга **үөдүйбүттэр** (СТДУ 4). Ол эрээри саха литературнай тылын дьиннээхтик олобуруута Октябрьскай революция кэнниттэн **сағаламмыта**. ... Фольклортан суругунан уус-уран литератураҕа далаһа уурбут саха бастакы суруйааччыта А.Е. Кулаковскай поэзиятыгар бүтүннүүтүгэр даҕаны фольклор стилин, норуот тылынан ойуулуур уус-уран ньымаларын толору туһанан, суругунан литература тылын **төрүттээбитэ** (СБТ II 10-11). Маннык көрүүнү саха тылын матырыйаалыгар олобуран аан бастаан В.В. Радлов **сағалаабыта** (СТДУ 4).*

Түмүктээн эттэххэ, АТ-рСК ДьИ уонна НИ-ин ураты бэлиэтин көрдөрөр халыып буолар. Ол курдук III сирэй билинни кэмигэр турар хайанааччы дьайыытын бэлиэтиир АТ-рСК дьаһайар, салайар суолтаҕа туттарга табыгастаах буолан, ДьИ-гэр тэнийбит. Бу истиил айылгытыттан тахсар хайааһыны онорорго сорукаммыты, эбээһинэс курдук ылыммыты көрдөрөр буолуохтаах киэпкэ турар АТ-рСК туттуллара дьыала тылын биир суолталаах бэлиэтэ буолар.

Хайанааччы дьайыытын бэлиэтиир билинни кэм III сирэйигэр турар АТ- рСК ПИ-ин дьыала тылыгар

хабааттар тиекиһигэр, холобур, хаһыат тылыгар официальной иһитиннэриигэ эмиэ дьыала тылын ирдэбилинэн туттуллар.

АТ-рСК эмиэ хайанааччы дьайыытын көрдөрөр объективнай билиини, баар чакчыны тириэрдэргэ АТ-рСК НИ-гэр киэнник тарбаммыт.

ДьИ уонна НИ-гэр III сирэй билигини кэмэ АТ-рСК туттуллар, урут ааспыт уонна кэлэр кэмэ абыйахтык көстөр. Маннык көстүү биллэн турар, бу икки истиилгэ туһаан I уонна II сирэйэ туттуллубат уратытыттан тахсар.

### **3 тиэмэ. Туһаайы халыыптаах туохтуур судургу кэпсиирэ**

ТТСК уонна АТ-рСК истиилгэ туттуллар биир уратытыгар туһаайы халыыптаах кэпсиирэни киллэриэххэ сөп. Маннык халыыптаах тус туохтуурунан уонна аат туохтуурунан бэриллэр СК-ни иккиэннэрин бииргэ ылан көрөбүт.

Туһаайы халыыптаах СК истиилгэ туттуллуутун бэлиэтээтэххэ, дьаһайар, бэйэни, холбуу уонна атынтан туһаайыылаах туохтуур СК КИ уонна УУИ-гэ тэнник кэриэтэ көстөр, ПИ-гэр бэйэни, холбуу уонна атынтан туһаайыылаах туохтуур СК тэнник туттуллар, дьаһайар туһаайыылаах туохтуур СК абыйах. ДьИ уонна НИ-гэр атынтан туһаайыы туохтуур СК атын туһаайыы халыыбынааһар үгүс. ДьИ-гэр дьаһайар, бэйэни, холбуу туһаайыылаах туохтуур СК туттуллубат буоллабына, НИ-гэр биирдэ эмит көстөр.

УУИ, КИ уонна ПИ-гэр туохтуур бары туһаайыыта туттуллар:

- хайааһыны хайааччы атын субъектынан

онгорторор эбэтэр атын субъект хайааһыны онгороругар дьайар дьаһайар туһаайыылаах ТС К: - *Мэхээлэ бэрдэрдэ дии... Хайа үлүгэрий. Баарбын-суохпун барытын мунньан ыларбытым* (АА СК 12). *Инньэ гынан бу Суруман куоракка бырактарбыта* (ЕН СКТ 118).

- хайааһын хайааччыга бэйэтигэр туһуланарын эбэтэр бэйэтин туһатыгар онгорууларын көрдөрөр бэйэни туһаайыылаах СК: *Холбука иһиттэн бытыылкалаах арыгы хостонно* (ЕН Х 12).

- субъект хайааһыны атын субъекты кытта кыттыһан эбэтэр хардарыта онгорорун көрдөрөр холбуу туһаайыылаах СК (КИ - 7,11; УУИ - 5,18): *Иккис сылыгар учууталлаах аҕабыт кырылас өстөөх дьон буоллулар. Кылаас сурунаалыгар кыһытыһыылаах суруктары суруйсаллар* (АА СК 44). *Оболор күн айы охсуһаллар-этиһэллэр* (АА СК 39). *Чэ, сынньан, утуй. Сарсын үчүгэйдик сэхэргэһиэхпит* (СД СТА II 116).

- хайааччыга атын субъект хайааһына туһуланарын көрдөрөр атынтан туһаайыылаах СК (КИ - 2,19%; УУИ - 2,44%): *Онуоха саната суох ааны ыйан кэбистилэр. Аанна кумаабы саайыллыбыт* (СД СТА II 179). *Бу хоһоон сонно тута “Революцияҕа ынырыы” диэн төбөлөнөн илиинэн суруллан тарбатыллыбыта* (СД СТА II 217).

Туохтуур атынтан туһаайыыта саха тылыгар кэлинни кэмнэ олус киэнник туттулар буолла. КИ, УУИ уонна ПИ-гэр атынтан туһаайыылаах туохтуур кэпсиирэни киэнник туттуу кэнсэлээрийэ тылын сабыдыалынан аабыллар [39. 75 С.]. Маннык туохтуур кэпсиирэ грамматическай субъекты хайааһынна туох да сыһыана суох курдук көрдөрөр аналлаах: *Курсовой үлэбэр холобур өр хомуллубута. Набараадалар*

**тутгарыллыахтара** о.д.а.

ПИ-гэр атынтан туһаайыылаах СК иһитиннэрэр ис хоһоонноох ыстатыйаҕа көстөр (2,79%): *Мунһаахха республикабыт 2003 уонна 2010 сылларга социальной-экономической сайдыытын чугастаабы уонна уһун болдьохтоох икки түһүмэхтээх программаларын барыллара дьүүллэһилиннилэр* (СС). Быйылгы кыстыкка анаан уу суолунан улууска 23800 тонна чох, 1718 тонна шлакоблок, 368 тонна тутуу маһа *тиэрдилибит* (СС 29.08.2000). Хайааччы аата ирдэммэт түбэлтэтигэр, хайааһыны түмэн этэр маннык тутаах чилиэн официальной иһитиннэри тонкуруун, ураты айылгытын үөскэтэр буолан, иһитиннэрэр-биллэрэр тиэкискэ сөп түбэхэр кэпсиирэ халыыба.

Ол эрэри бу курдук кэпсиирэни хаһыат тылын атын жанрыгар соробор наһаа үлүһүйэн тутталлар: *Бастаан утаа босхоломмут дуоһунастаах үлэһит көрүллүбэтэбэ. 1933 с. эрэ дуоһунас көрүллэн Иван Алексеевич Мигалкин партархив сэбиэдиссэйинэн аһаммыта. 1940 с. обком бюротун уураабынан архыып штата 13 киһинэн быһыллыбыта* уонна ити аһсаан 1991 с. диэри *тутуһуллубута*. Бу кэм устатыгар уобаластаабы уонна оройуоннаабы партиянай тэрилтэлэр докумуоннара барыта манна сааһыланан тиһигин быспакка *түмүллүбүтэ*. Ити курдук, партархив сулууспаларыттан тутулуга суох туспа тэрилтэ быһыытынан ойуччу миэстэбэ *тутуллубута*. Уларыта тутуу кэмигэр урукку партархыыпка олобуран 1991 сыл аһсынныы 26 күнүгэр республика министрдерин Сэбиэтин уураабынан аныгы история докумуоннарын киинэ (ЦДНИ) *тэриллибитэ*. Итинтэн икки сыл буолан баран 1993 с. Президент М.Е. Николаев Ыйаабынан бу

*Киин СР Национальнай архыбын филиалыгар уларыттылыбыта* (СС 22.12.2000). Бу алта этиилээх кэрчиккэ сэттэ атынтан туһаайыылаах СК баар. *Национальнай архыып юбилейыгар анаммыт ыстатыйа бу тэрилтэ тэриллиитин, үлэтин-хамнаһын туһунан иһирэх, сылаас суруйуу оннугар туох буолбутун уочаратынан сииһилиир тимир-тамыр отчуокка кубулуйбут.*

Маннык холобуру өссө үгүһү аҕала туруохха сөп: *Эмтээһин кэмигэр хас кун аайы көрсүү, кэпсэтии уонна анал психотерапевтической ньымалар **туһаныллаллар**. Онуоха аныгы психотерапевтической эмтээһин сорох көрүннэрэ түн былыргыттан **туһаныллаллар** (СС).*

Көстөрүн курдук, атынтан туһаайыылаах СК ПИ-гэр, официальной иһитиннэрииттэн ураты ис хоһоонноох ыстатыйаҕа тылы-өһү сымсатар, тиэкис ис хоһоонун сыппатар, кэнсэлээрийэ тылын халыыбын үөскэтэр. Үгүс түбэлтэбэ маннык туһаайыыны төрүт туһаайыынан солбуйар ордук, онтон истиил сүрүн уратыта алдыаммат. Холобур: *1933 с. эрэ дуоһунас көрүллэн Иван Алексеевич Мигалкин партархив сэбиэдиссэйинэн **анаммыта** (атынтан туһаайыы). – 1933 с. эрэ дуоһунас көрүллэн Иван Алексеевич Мигалкины партархив сэбиэдиссэйинэн **анаабыттара** (төрүт туһаайыы). Эмтээһин кэмигэр хас кун аайы көрсүү, кэпсэтии уонна анал психотерапевтической ньымалар **туһаныллаллар** (атынтан туһаайыы). – Эмтээһин кэмигэр хас кун аайы көрсүү, кэпсэтии уонна анал психотерапевтической ньымалары **туһаналлар** (төрүт туһаайыы).*

Атынтан туһаайыылаах туохтуур ДЪИ уонна НИ-гэр этии ханнык баҕарар чилиэнин быһыытынан туттулар. ДЪИ туһаайыы халыыптаах туохтуур кэпсиирэ арааһыттан

атынтан туһаайыылаах СК көстөр. Маннык халыыптаах кэпсиирэ бу истиилгэ тыла-өһө, бэлиэтэ тугунан эрэ чугастынгы НИ-гэр туттуллар маннык тутуллаах кэпсиирэни үс төгүл кэринэ баһыйар.

ДьИ-гэр көстөр атынтан туһаайыылаах СК холобура: *Сайабылыанньаны көрүүгэ үлэ төлөбүрүн уон алын кээмэйин дирин кээмэйинэн төлөбүр **ЫЛЫЛЛАР** (СУДЬ 10.08.99). Сайабылыанньаба бу иннинэ бэриллит сибидиэтилистибэ дьингээбэ уонна үс хаартыска **сыһыарыллар**. Предприниматель үлэтин көрүннэрин уларытар түбэлтэтигэр үөһэ ыйыллыбыт докумуоннартан ураты регистрационной хомууру төлөөбүтүн туһунан докумуон **сыһыарыллар** (СУДЬ 18.04.2001). Маннык кэпсиирэ быһаарар, иһитиннэрэр, дьаһал биэрэр, ыйар-кэрдэр истиил майгытыттан тахсар буолан, хайааһыны онорору күүһүрдэр, уларытыллыбат, уталытыллыбат **суолталыыр**.*

НИ-гэр атынтан туһаайыылаах СК атын ойбоос туһаайыылаах СК-тээбэр элбэхтик туттуллара истиил ураты бэлиэтэ буолар. Холобур: *Сомоҕо тыллары тутууларынан, суолталарынан, туттуллууларынан уратыларын үөрэтэр салаа фразеология дэнэр. (...) Оттон тыл словарнай састаабын түмэн көрдөрөргө тылдыттары оноруу теориятын уонна ньымаларын туһунан үөрэх лексикография диэн **ааттанар**. (...) Ол иһин сомоҕо тыллар тус лексикология иһинэн **көрүллэллэр** (СБТ Л 20).*

НИ-гэр атынтан туһаайыы биир уратытын туһунан Н.В. Кириченко бу курдук суруйар: “... на категориальное значение глагола накладывается дополнительное значение качества, свойства, способствующее нейтрализации значения

процессуальности и динамики”. Атынтан туһаайыылаах СК наука, чуолаан чопчу наука тылыгар хайааһыны онгорооччуну чопчулаабакка, грамматическай хайааччы (субъект) хайааһынга хабылларын көрдөрөр: *Реакция төһөнөн түргэнник барар да, бэриллибит бириэмэ кэрчигэр соччонон элбэх бородууксуйа оноһуулар. (...)* Итинник туһата суох барар реакциялары төһө кыалларынан **бытаардыллар** (X 9 33). *Реакция түмүгэр ылыллыбыт сизэрэ оксида (IV) салгыы танастыырга быыстала суох ыытыллар. Технология режимэ барыта автоматика көмөтүнэн тутуһуулар уонна хонтуруолланар* (X 9 40). *Эттик маассатынан маасса эталонун түргэтээһинин модулун эттик түргэтээһинин модулулар сыһыанын кинилэр дьайсалларын түмүгэр булуулар* (Ф 9 58).

НИ-гэр туттуулар туохтуур өссө биир ураты суолтатын И.Б. Голуб бэлиэтиир: “В научном стиле реализуется такая важная черта пассива, как изображение фактов объективной действительности, независимых от воли субъекта познания - исследователя” (7. 313 С.). Чинчийээччи туох да кыттыгаһа суох, баар чахчыны сэхэргииригэр атынтан туһаайыылаах ТСК халыыба табыгастаах.

Атынтан туһаайыы тус туохтууру, аат туохтууру уонна үлүбүөй халыыбы кытта алтыһытын аахсыбакка, элбэх суолталаабын болҕойбокко КИ, УУИ уонна ПИ-гэр анар кырыытыттан туттан истэххэ, истиили бутуйуу тахсар. Онон бу үс истиилгэ санарар киһи сыһыанын симэлитэр кыахтааах атынтан туһаайыы туохтуурун оннугар араас дэгэт, этигэн суолтаны этэр төрүт туһаайыылаах туохтуур синоним халыыбын туһанар ордук.

Атынтан туһаайыблаах СК ПИ-гэр иһитиннэрэр ис хоһоонноох ыстатыйаҕа үгүстүк туттуллар халыып буолбут. Ол эрэри маннык кэпсиирэни хайыат тылыгар үлүһүйэн туттартан тыл култуурата намтыыр, тиэкис ис хоһооно сыппыыр, кэнсэлээрийэ тылын толбоно үөскүүр.

Маннык кэпсиирэ ДьИ-гэр дьаһал биэрэр, ыйар-көрдөр истиил майгытыттан тахсар хайааһыны уларытыллыбат, уталытыллыбат суолталаах номохтуур.

Атынтан туһаайыблаах СК хайааһыны онорооччуну чопчулаабакка, хайааһыны бэйэтин уонна объектын көрдөрөргө уонна чинчийээччи туох да кыттыгаһа суох, баар чаччыны сэхэргиир наука тылын ураты айылгытыгар табыгастаах буолан НИ-гэр, чуолаан чопчу наука тылыгар көстөр. Онон грамматическай хайааччы ойобос хайааһынна хабылларын, ону ким эрэ быһаарбытын, чопчулаабытын этэргэ ТСК бу туһаайытын халыыба аналлаах.

#### **4 тиэмэ. Сыһыат туохтуур судургу кэпсиирэ**

Урут сыһыат туохтуур этиигэ арыт соботобун кэпсиирэ буолар: *Били булуубун обонньорго көрдөрүмүнэ* (НЯ) (205. 94 С.). Н.Е. Петров *-ан, -мына, -бакка* сыһыат туохтуур кэпсиирэлээх этиини дэгэт суолталаах этии тиибигэр – биир тылтан турар этиигэ (слова-предложения) киллэрэр уонна маннык быһаарар: “У этих ответных предложений связи с контекстом на уровне логико-смысловых синтаксических отношений и номинативного содержания слов сильно заслонены модальным значением уверенного и безапелляционного утверждения (например, *аабымына* 'не читавши' можно

воспринимать как 'да, конечно'). Подобные предложения суть промежуточное явление между обычными предложениями, состоящими из знаменательных слов, и словами-предложениями, выраженными грамматикализованными словами” [37. 157 С.].

Сыһыат туохтуур кэпсиирэлээх этиигэ хайааһыны онгорооччу инники этииттэн сэрэйиллэр буолан, туһаана көһүт икки састааптаах этиигэ чугас. Ол иһин икки састааптаах этии курдук көрөбүт. Ол эрэри маннык этии биир уратытын Н.Е. Петров бэлиэтиир: “...их отличие в том, что с контекстом они связаны модальными отношениями, а не объективной обусловленностью, как неполные предложения” [37. 157 С.].

Сыһыат туохтуур судургу кэпсиирэ (СТСК) КИ-гэр уонна УУИ-гэ кэпсэтии тылын биэрэргэ сэдэхтик да буоллар, көстөр. Диалогка инники этии кэпсиирэтин олобун хатылаан, СТСК маннык суолтаба туттуллар:

- *сангарааччы хайааһын оноһуллубутун билэр эрэри, ыйытар түбэлтэтигэр харда этиигэ хайааһыны бигэргэтэн биэрэргэ: Хоккулдьуор. (...) Уолун аах, Бачыылаах кэлэллэр үһү дииллэр дии. Омолдоон. **Кэлэн, кэлэн.** Субу бугун кэлэллэр (СЧ БК 10). - **Боруонһа, тоойуом, маабын баран хааллын дии. - Баран, тулуйбатым** (Т Б 30).*

- *мөккүөрэ суох суолу чинэтэргэ: Дьэ, хабыгырайан түһэн, сүрдээх киһи добор! Чуут иирсэ сыстыбыт. - **Иирсиминэ.** Икки бэрт бу кыра мас балабанга батыаххыт дуо? (ИС С 16) Сайылык дьахтара. Уу, күн тахсыбыт дии! Маайа. **Тахса-аан, тахсан** (СО Д 46). Хоодуотап. Истиэххин олус бабарабын дуо? Сандаарка. **Багарымына** (СЕ П 105). Иван Иванович (соһуйар): **Туох даа? Эн тыаба тахсаргын сөбүлүүгүн?***

*Татьяна Ивановна. Тый, сөбүлээминэ* (СЕ П 263).

- сөбүлүүр, сөбүлээбэт сыһыаны көрдөрөр дэгэт суолталаныан сөп: *Байбааскыгын ахтабын дуо? – Ахтымьына. – Дьэ кэһии бөбөнү ажалара буолуо. – Ажалымьына* (ИС С 5). Манна сангарааччы элэктээх ыйытытыгар хардаба СТК хайааһыны бигэргэтэрин таһынан, эмиэ эбүлээх кырааска хосуһар.

ПИ-гэр кэпсэтии тылын биэрэр ыйыты-харда тутуллаах интервьюга СТСК эмиэ хайааһыны бигэргэтэргэ соробор көстөр: - *Ону кинилэр өйдөөбүттэр эбит дуо? – Өйдөөн. Ксенофоновщина диэн ааттаан саха үтүөтүн кыргыбыттарын кэнниттэн, кинилэри үлэлэриттэн устан ууртэлээбиттэрин кэнниттэн* (БП БКК 18).

Онон КИ, УУИ уонна ПИ-гэр сэхэргэһии тылыгар көстөр инники этиигэ тирэбирэн өйдөнөр СТСК хайааһыны бигэргэтэргэ, мөккүөрэ суох суолу чинэтэргэ, соробор сыһыаны көрдөрөргө туттуллар. Кэпсиирэ көмө тыла суох сыһыат туохтуурунан бэриллээтэ кэпсэтиини тэтимнээх онгорор, бу истиил хатылааһыны тумнар, тылы кылгатар үгэс буолбут уратытыттан тахсар. СТСК КИ, УУИ уонна ПИ-гэр сэхэргэһии тылыгар көстөр. УУИ-гэ сийилээһини тэтимирдэргэ, дэгэт суолтаны күүһүрдэр ньыма.

## **5 тиэмэ. Аат судургу кэпсиирэ**

Аат кэпсиирэ бары аат санга чааһынан бэриллэн туһаан кимин-тугун, хайдабын, ахсаанын уо.д.а. бэлиэтиир. Маннык кэпсиирэ туохтуур кэпсиирэттэн сүрүн уратыта – хайааһын өйдөбүлэ суох.

Е.И. Убрятова аат кэпсиирэни ырытарыгар

“Убайым учуутал” диэн ситимнэ эбийскэ түспүт диэн быһаарар [54]. Оттон Г.Г. Филиппов быһаарыллар аат түһэр түбэлтэтигэр быһаарар тыл кэпсиирэ оруолун толорор диэн суруйар. Биридимиэт бэлиэтин бэлиэтиир тыл - даҕааһын аат, ахсаан аат салайар тыл уонна предикативнай чилиэн түстэбинэ, тардыы сыһыарыытын ылынан кэпсиирэ буолар [62. 119-120 С.].

Аат тыл СК (АТСК) биридимиэт кимин-тугун, бийһин-уһун, идэтин, аатын о.д.а. бэлиэтиир. Кэпсиирэ сыһыарыылаах аат тылынан бэриллэр маннык тутуох чилиэн КИ уонна УУИ-гэ кэпсэтии тылын биэрэргэ көстөр: *Оттон мин Чоху уолун уолунабын... Бүөтүр Сүөдэрэппин* (АА СК 34). – *Мин Былааһайбын ээ... Былас...* (ЕН Х 9) *Бу кимий? Дорообо, папа! Мин Манябын* (СЕ П 251). *Олор. Эн дөксө оҕобун* (СЕ П 255). – *Хайа, доҕоор, бу бэрэссэдээтэлгин дуу, суопшаргың дуу?* (СД ОТТ 135)

-лаах сыһыарыылаах биридимиэт, киһи туохтаабын бэлиэтиир АТСК бу икки истиилгэ көстөр: *Мин бу киккениир киэн тыаҕа киһи барахсан аата-суола быстыбаттар ханнык диэн санаалаахтын* (ИС С 18). *Кини бастың мааны танастаах, килбэлдьигэс саппыкылаах* (АА СК 84). *Өссө быйыл Эрдэлиирдэр дьукаахтаахтар* (АА СК 10). - *Проня, доҕор, билэр суруйааччылааххын дуо?* (Т Б 17)

НИ-гэр маннык сыһыарыылаах АТСК эмиэ туттуллар: *Араас тылларга дорҕоонноҕор мөлтөөһүннэрэ тус-туһунан көстүүлээх, сокуоннардаах* (СТДУ 21). *Инньэ гынан хоһулааһын үксүгэр стилистическэй эбэтэр грамматическэй эрэ суолталары биэрэр аналлаах* (СБТ Л 26). *Тыл суолтата икки өрүттээх: лексическэй уонна грамматическэй. ... Хас биирдии тыл этиллиилээх уонна*

**суолталаах** (СБТ Л 22). *Иккис V2x проекция ” бэлиэлээх* (Ф 9 17).

Дьинг хайааһыны бэлиэтээбэт буолан, аат бэйэтэ кэм өйдөбүлэ суох. Манньк кэпсиирэ мэлдьи баар, күнтэн-дьылтан тутулууга суох өйдөбүлү эбэтэр билингни кэмнэ сыһыаннаабы бэлиэтиир [67. 95 С.]. Кэм өйдөбүлүн чуолкайдыырга көмө туохтуур эбиллэр. Ол курдук ааты кытта ситимнэхэр э- диэн ситэтэ суох көмө туохтуур 3 сирэйи, билигин ааспыт, урут ааспыт кэми көрдөрөр: *Ити олус ынырык, олус ыарахан уһуктуу этэ* (СД СТА II 58). *Эдэргэр олус омунаах уол этинг* (СЧ БК 8). *Урут кини Иван Ивановичы олус тыйыс, суостаах киһи дии саныыра. Ол сыыһа эбит* (СД СТА II 71).

Сыанабыл, сыһыан эбиискэ аат санга чааһын кытта ситимнэхэр халыыба КИ, УУИ-гэ көстөр. Аат тыл сангарар киһиэхэ, барамайга, көстүүгэ сангарааччы сыанабылын биллэрэр сыанабыл эбиискэни кытта ситиминэн бэриллэр кэпсиирэ:

- суолтаны күүһүрдэр, бэлиэ үрдүк кэринин бэлиэтиир аналлаах: *Мин өтүөм, балтам тыаһыгар холуйдахха нарына, сымнабаһа олус* (СО Д 34). *Оо, төрөөбүт буор ахтылбана диэн сурдээх да эбит!..* (СД ОТТ 98) *Бу күннэ дьолум, аналым - соботох кини эрэ* (СО Д 35). *Киһи муода даһаны* (СО Д 50).

- көстүү бэлиэтин, хайааһыны сөбүүнү, дьиктиргээһини көрдөрөр: *Үрүлүйэр үрүн түүн үөһүгэр үөрэ-көтө олорорбут үчүгэйин эбитин* (СЧ БК 14). *Тыа салгына учугэйин эчи* (СЧ БК 18). *Кутуйах дуу? Киирэн ордууламмыт сирэ эриэккэһин!* (ИС С 16))

*ПИ-гэр уус-уран публицистика тылыгар АТСК эмиэ биридимизт кимин-тугун, идэтин-дьарыгын бэлиэтиир: Төрөөбүт сирим – Кэбээйи* (БП БКК 74).

Улахан уолбут – **Платон**. *Энэтин аатынан* (БП БКК 4). *Ийэлээх аҕата иккиэн – сахалар*. *Дьэ, ол гынан баран, кини биир тылы сахалыы билбэт* (БС ННБ 86). *Михаил Михайлович Винокуров диэн баар этэ. Биһиги ыраах аймахпыт* (БС ННБ 67). *Биһиги бары даҕаны бу Орто дойдуга ааһар быллытгарбыт* (СС). *Биһиги эрдэттэн Мохначевской Володялыын “Чороону” иккистээн сөргүтэр былааннаах этибит* (БП БКК 36).

Араас көстүүнү, дьайыыны бэлиэтиир тэгили аат этии ханнык баҕарар чилиэнин быһыытынан үгүстүк туттуллан, хаһыат лиэкстикэтин биллэ байытар. Маннык суолталаах АТСК тарҕаммыт халыыба баар: *көстүү, суол, ситиһии, сибээстээх, былааннаах, түмүктээх* о.д.а., СК буолар холобура: *Бу, бастатан туран, үрдүкү былааска олорооччуларга күүтүллүбэтэх улахан ситиһии* (СС). *Ол, биллэн турар, дьаһалтаттан улахан тутулуқтаах* (СС). *Холобура, монтажтыыр-иһэрдэр үлэлэри күнтэн-дьылтан көрөн, кулун тутар ыйтан саҕалыыр былааннаахтар* (СС). *Бу буолар быйылгы быыбар Намнар үлэлэрэ үчүгэй түмүктээх эбит* (СС).

*Баар уонна суох аатынан бэриллэр СК истиилгэ барытыгар кэриэтэ туттуллар. Ол курдук баарымы (бытие), баары (наличие) көрдөрөргө баар аат, суоҕу бэлиэтииргэ суох аат кэпсиирэ истиилгэ туттуллар холобура:*

- КИ-гэр: - *Иван Иванович баар дуо? - Баар* (СЕ П 254). *Куһаҕан дьибэ аньыылаах киһи олоро буоллар, манна баайдар олоруохтара этэ. Аньыы үксэ кинилэргэ баар* (АА СК 12). *Ылдыана. Сөбөтүбун олоро киһи үөрэнэн хаалар. Омолдоон. Суох. Мин үөрэммэппин* (СЧ БК 8). *Ол эрэн, 14 квартира диэнинэн сылыктаатахха, икки этээстээх дьибэ буолуохтаах, адьас*

уулуса кытыытыгар нүөмэрэ ырыллыан турар буолуохтаах. Оччоҕо муннум диир кыах **суох** (ЕН СКТ 6);

- ПИ-гэр: Араас омок барыта **баар**. Цыганнар, немецтэр, сахалар, нууччалар (БП БКК 29). Итилэри кытары туох да наһаа улахан сибээс **баар** (БП БКК 30). Первэй Бороҕонно Маассаха Сэмэн диэн обонньор **баара** (БС ННБ 96). Туох да чувство, санаа оонньуута, түһүүтэ-тахсыыта энин диэн **суох** (БС ННБ 126). Ол эмээхсин билигин **суох**. Обонньор эмиэ (БС ННБ 100). Бар дьонно үчүгэй сыһыаннаах буолартан, кыһалҕалаах дьонно көмөлөһөртөн ордук туох да **суох эбит** (БП БКК 15).

- НИ-гэр: Итини тэнэ иккиэн тус суолтата суох, туспа туттуллубат компоненнартан оноһуллубут тыллар эмиэ **бааллар** (СБТ Л 24-25). Ол иһин экранга сырдык түһэр, соробуттан түспэт сирэ **баар** (Ф 8 136). Онон атын пюрк тылларыгар киэнник бэлиэтэнэр с/з солбуһуута саха тылыгар **суох** (СТДУ 28).

Баары бэлиэтиир **баар**, суобу көрдөрөр **суох** аат көннөрү (нейтральной) тыл, ол иһин маннык бэриллэр СК истиил кырааската суох.

Онон идэни, дьарыгы көрдөрөр, ааты, араспаанньаны бэлиэтиир АСК КИ, УУИ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа ордук киэнник туттуллар.

## **6 тиэмэ. Даҕааһын аат судургу кэпсиирэ**

Даҕааһын аат иккис сиинтэксистии аналанын этиигэ кэпсиирэ буолара бэлиэтэнэр [9. 20 С.]. Туһаан араас бэлиэтин ыйар даҕааһын аатынан бэриллэр СК (ДСК) ДЬИ-ттэн ураты истиилгэ барытыгар, сэдэхтик да буоллар, туттуллар:

- *КИ уонна УУИ-гэр: Олох барахсан, төһөтун да иһин кэрэ* (СЧ БК 9). *Оо, дьыала мааны!* (ИС С 8) *Мин киһим хайыһарынан сыыйылыннараран иһэр... Саалаах... рюкзага толору* (ИС С 13). *Биир тиин бэлэм* (ИС С 4). *Этиспэккэ эрэ охсуспутунан барыы элбэх* (АА СК 39). *Албаһаан сахалыы сангаран кэбиһии бэрт элбэх. Ол иэстэбилэ судургу* (АА СК 42). *Эмээхсин үчүгэй, элэккэй* (СЕ П 100). *Ити үөбүллэрдээбэр, мөбүллэрдээбэр ордук ынырык* (СД СТА II 368).

- норуот тылынан уус-уран айымньытын тылыгар, ордук өс хоһоонугар: *Киһи тыла охтообор сытыы. Киһи тыла уоттаабар абытай. Уол оботообор кыыс оҕо уота сылаас* (СЯПИП 11). *Байар да эрэйдээх* (СЯПИП 40). *Байар киһи хараба дириг* (СЯПИП 41). *Дьахтар санаата аһынаабар кылгас. Содур киһи сонумсах* (СЯПИП 138). Манна кэккэлэтии (параллелизм) ньымата киэнник көстөр буолан, дабааһын аатынан бэриллэр кэпсиирэ үксүгэр холбуу этиигэ көстөр: *Урукку инсэ убаҕас, хойукку инсэ хойуу* (СЯПИП 19). *Биир тыл минньигэс, биэс тыл сымсах* (СЯПИП 12). *Тот тонуй, аччык амарах* (СЯПИП 25).

ДСК-бэ суолтаны күүһүрдэргэ тыл олобун хатылааһын, күүһүрдэр эбиискэ о.д.а. эбиллиэн сөп: *Киэнтэн киэн. Ыраастан ыраас. Кэрэттэн кэрэ* (АА КО 84). *Элбэхти-иир, элбэхтэр... Халыг сис тыа маһын курдук элбэхтэр* (ЭС Б 55). *Тыа салгына үчүгэйин эчи* (СЧ БК 18). *Бу хайа быара, аллараттан көрөргө, намыһах собууска дылы эрээри, үрдүк да эбит* (СД СТА IV 23). *Олохпут кылгас даһаны* (СЧ БК 9). *Үрүлүйэр үрүн түүн үөһүгэр үөрэ-көтө олорорбут үчүгэйин эбитин* (СЧ БК 14).

- ПИ-гэр: *Уорбалаһыы биһиэхэ олус элбэх. Ол*

тобо, туохтан силис тардарын үчүгэйдик билэбит (БС ННБ 114). *Обоньор көрүүлэниитин тihэх куплета – ынырык* (БС ННБ 89). *Былыр-былыргыттан төрүттэр унуохтара – сибэтиэй* (БП БКК 33). *Кини куолаһа – ураты. Катялыын кыргыттар иккиэ эрэри тус-туспа куоластаахтар. Онон ураты* (БП БКК 39).

Бу курдук дабааһын ааттыйарын быһыытынан, элбэх ахсаан, тардыы сыһыарыытын ылыныан сөп: *Итинниктэр Союзка да абыйахтар* (БП БКК 39). *Сирэйдэрэ-харахтара турбута да ынырыга* (СС).

Суолтаны күүһүрдэргэ эбиискэ туттуллар: *Аны туран нууччаба кыра бэйэтэ нүксүгүр буоллаба* (КК). *Олортон “Олох долгуна” диэн кинигэтэ олус интэриэһинэй* (БП БКК 16).

- НИ-гэр баар чаччыны, билиини ырытар, эридьиэстиир тиэкискэ биирдэ эмит көстөр: *Маннык онгоһуулаах сомобо тыл үгүс* (СБТ Л 48). *Метонимическэй көспүт суолта туттуллуута сэдэх* (СБТ Л 50). *Онон, координат сүрүнүгэр вектордар суумаларын проекцията эбиллэр вектордар ол сүрүнгэ проекцияларын алгебраической сууматыгар тэн* (Ф 9 14). *Уу өлүү итииини ингэримтиэтэ олус улахан* (Ф 8 22).

Онон ДСК туһааны ойуулаан-дьүһүннээн, уобарастаан, көһөрөн этэргэ туттуллар буолан, КИ уонна УУИ бэлиэ өрүтэ буолар. Оттон ПИ-гэр бу истиил ДЪИ уонна УУИ ыпсыытыгар сылдыар буолан уонна биллэн турар, НИ тус уратытынан истиил бэлиэтэ буолбат.

## I ТҮҮҮМЭХ ТҮМҮГЭ

Солбуйар аат СК (САСК) КИ, УУИ, ПИ-гэр сэдэхтик да буоллар көстөр. Бу курдук СК кэпсэтии тылыгар уонна уус-уран публицистикаба кэпсэтии тылын биэрэр жанрга арыый да элбэх собустук туттулларын бу эйгэ уратытынан быһаарыахха сөп.

Ордук үгүстүк ыйар уонна ыйытар солбуйар аат кэпсиирэ буолар: *Кинилэр тустарынан умнуллан эрэр, дирин ис хоһоонноох ынырык кэпсээн хаалбыта итинник* (АА СК 49). – *Улахан тардыылыгым диэн өссө ол ээ* (СЧ БК 8). *Дьэ, Василий Васильевич, кэпсээ, куорат сонунуна. Олох-дьаһах онно хайдабый?* (СЧ БК 18) *Отгон ол сабана эн ханна этигиний, кулаак ыамата?* (ЕН Х 1 1 )

Кэпсиирэ тардыылаах солбуйар аатынан бэриллиэн сөп: - *Арай Лооһой хайыа эбитэ буолла?* - *Ол киммитий?* (ЕН Х 20) *Бу туох дьэиний? (...)* - *Миэнэ. - Миэнэ даа?* (СД СТА II 104-105) *Бу Өксүүкэй ким күөлэй?* - *Миэнэ. (...)* *Барыта миэнэ. Барыта миэнэ* (ЕН Х 223). *“Ай-Тал” баба санаата тугуй?* (СС)

Онон солбуйар аат эрдэттэн былаана, бэлэмэ суох кэпсэтэртэн, этиини кылгатартан сылтаан КИ-гэр кэпсиирэ буолар. Маннык СК биллэн турар, ДьИ уонна НИ-гэр көстүбэт.

Кэпсиирэ сыһыатынан уонна ахсаан аатынан сэдэхтик бэриллэр. Маннык СК КИ, УУИ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистикаба туттуллар: *Пестрякова аатыра илигинэ кинилэр Даарыйа эмээхсинниин үчүгэйдиилэр да этэ* (СД СТА II 366). *Суруга сахалыы, латинскай алфавитынан* (БС ННБ 92). *Биһиэнэ - төттөрү* (БС ННБ 183). *Бастакы саамай боччумнаах түмүк итинник* (СС).

*“Бастын баартыйа бассабыык барахсан” норуоту, бастатан туран, ыччаты ииппит иитиитэ, уһуйуута ИТИННИК ЭТЭ* (БС ННБ 93). *Ити олохтон өйдөөн хаалбытым – биир* (БП БКК 15).

Көстөрүн курдук, АСК туттулук истиилгэ ТСК-тээбэр аһыйахтык туттуллар. Маннык СК КИ, УУИ, ПИ-гэр аат сана чааһа барыта СК буолар буолан, ахсаана элбэх.

Киһи эбэтэр биридимиэт кимин-тугун, бийин-уһун, идэтин, аатын-суолун о.д.а. бэлиэтииргэ кэпсэтии тылын тылы кылгатар үгэһиттэн, көмө туохтуура, эбийскэтэ түспүт АТСК КИ, УУИ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа туттуллар.

ДСК ойуулуур-дьүһүннүүр, уобарас онгорор, көһөрөн этэр ньыма буолан, УУИ-гэ норуот тылынан уус-уран айымньытын тылыгар – таабырынҥа, өс хоһоонугар киэнник көстөр. Маннык СК уус-уран сиһилиир ньыма арааһа элбэхтик туттуллар УУИ биир бэлиэ өрүтэ буолар.

АСК ойуулуур суолтаҕа буолбакка, өйдөбүлү, көстүүнү чопчу биэрэрин иһин ДьИ уонна НИ-гэр туттуллар. Маны таһынан, АСК билинни эбэтэр мэлдьи буолар кэми көрдөрөрүнэн сибээстээн, ырытар тииптээх тиэкис баһыйар НИ-гэр көстөр.

САСК кэпсэтии тылын айылгытынан эрдэттэн былаана, бэлэмэ суох кэпсэтэртэн, этиини кылгартан сылтаан, КИ, УУИ уонна ПИ-гэр кэпсэтии тылын биэрэргэ туттуллар.

Оттон ААСК истиилгэ барытыгар сэдэх буолар. Маннык көстүү ахсаан аат тус ураты суолтатыттан тахсар, ахсаан аат этиигэ үксүгэр этии ойбоһос чилиэнэ буолар.

## II ТҮҮҮМЭХ. ХОЛБУУ КЭПСИИРЭ ИСТИЛИИСТИКЭТЭ

ХК УУИ-гэ, КИ уонна ПИ тарҕаммыт халыып. Манньк кэпсиирэ ДьИ-гэр уонна НИ сэдэхтик көстөр.

ХК быһыытынан көрөбүт: уустук тылы – ханыы, холбуу тыл, сомоҕо домох, саҕа тылы, халыыбы үөскэтэр тыл ситимин: аат эбиискэни кытта ситимэ (ким эрэ, ким эбит), аат көмө тылы кытта ситимэ (учуутал буол), аат туохтуур эбиискэни кытта ситимэ (ааспыт кэми үөскэтэр); аттарыллыбыт халыып: көрүҥ халыыба, киэп халыыба, кэм халыыба, аат туохтуур дэгэт суолталаах эбиискэни кытта ситимэ; инфинитив суолталаах туохтуур, уустук тыл (ханыы, холбуу, сомоҕо домох), саҕа тылы, халыыбы үөскэтэр ситим (аат/эбиискэ, аат тыл/көмө тыл, быһаарар тыл/аат, аат туохтуур/ааспыт кэми үөскэтэр эбиискэ, аат туохтуур/дэгэт суолталаах эбиискэ), аттарыллыбыт халыып (көрүҥ халыыба, кэм халыыба, инфинитив суолталаах ситим) ХК истиилгэ көстөр кээмэйэ арааһын сэргэ истиил бэлиэлээх буолар. УУИ-гэ кэпсиирэ этиинэн бэриллэр түбэлтэтэ бэлиэтэннэ: *Микиитэ Даарыйа эмээхсиннээбэр илиитэ имигэс, хараба сытыы, үксүн кини сүүйэр* (АА СК 23).

Мань таһынан, НИ-гэр үөрэх кинигэтин тылыгар ураты кэпсиирэ көстөр, холобур: *Вещество өлүү итииини инэримтиэтин мээрэйэ 1ДЖ/кг С тэн. Холобур, сибиниэс өлүү итииини инэримтиэтэ 140 Дж/кг С тэн* (Ф 8 21). *Тимир өлүү итииини инэримтиэтэ 460 Дж/кг С тэн* (Ф 8 23). *Илин диэки барар автомобиль түргэнэ 40 к/ч* (Ф 9 17). Наука тылыгар чопчу, чуолкай информация бэриллэр буолан, манньк сыыппара уонна аат тыл ситиминэн бэриллэр холбуу кэпсиирэ туттуллар.

## 1 тиемэ. Уустук тыл холбуу кэпсиирэ

### 1. Холбуу тылынан бэриллэр ХК

Уустук тыл ХК-тгэн истиилгэ барытыгар холбуу тылынан бэриллэр кэпсиирэ баһыйар, НИ-гэр холбуу тыл эрэ ХК буолара көһүннэ.

Холбуу тыл үксүгэр биир уус өйдөбүлүн (родовые понятия) арааран, көрүн өйдөбүлүн (видовые понятия) бэлиэтииргэ туттуллар. Маннык тыл өйдөбүлү быһаччы ааттыр айылгылаах буолан, тиэрмин тыл саппааһын байытар.

Холбуу тыл ХК-бэ икки аат тыл, аат тыл/дабааһын, аат/көмө туохтуур, сыһыат туохтуур/туохтуур, аат туохтуур/ көмө туохтуур ситимнэрин уонна икки эбэтэр хас да тылтан турар тиэрмин тылы киллэрэбит.

Уустук аат ХК КИ, УУИ уонна ПИ-гэр туттуллар холобура:

- *икки аат тыл тардыы ситиминэн холбоногор халыыба: Биир Бастыырап - өрөспүүбүлүкэ өһүөгэ* (Т Б 15). *Кин бу оройуон киинэ бөһүөлэк төрүт олохтооҕо* (Т Б 15). *Сүүрбэ сылын бүтүн киһи үйэтэ дии* (СЧ БК 9). *Өксөкүлээх – уус-уран литературабыт аҕалаатар аҕата* (БС ННБ 97). *Федот Ионович төрдө – Таатта киһитэ* (БС ННБ 93). *Баай-дуол – былаас мэктиэтэ буоллаҕа дии* (КК).

Маннык бэриллэр ХК соробор уустук тардыы ситиминэн бэрилиэн сөп: *Эмээхсин саха народун умсулҕаннаах дэлэгэй тылын бастыг баһылыга* (АА СК 13). *Ити - киһи киһиэхэ сылаас сыһыанын туоһута* (СС).

- сыстыы ситиминэн: *Кэргэнинээн Дусялыын быйыл үөрэххэ барыахтаахпыт диэн баҕа санаалаахтара* (Т

Б 14). *Байбааскы, кэлэр ый 22 күнүгэр мин төрөөбүт күнүм* (ИС С 4). *Бастыыраптар – халыг аймактар* (Т Б 15). *Дьининэн культурабыг диэн биһиги ис туруктук буоллаба дии* (КК). *Бары, үтүктүспүт курдук, уран тарбахтаахтар* (СС).

Уустук туохтуур ХК туттуллар холобура:

- сыстыгы ситиминэн холбонон халыып: *Дьэ муода дууса - киһиэхэ эрэ барытыгар өстөөх, бэл миигин абааһы көрөр* (СО Д 47). - *Ойох ылан эрэбин.* - *Ээ, пахай! Пахай диибин даҕаны...* *Кырдьар сааскар, өлөр үйэбэр ол хайаларын таба тайанныг, убаай?* (ИС С 9-10) *Хаһаанныттан судаарыстыба уонна норуот тус-туһунан ыал буолбуттарай?* (КК)

- салайыы ситиминэн холбонон халыып: *Миитэрэй, кэл, итиитэ киллэр* (СЕ П 85). *Айымньытыгар Отоороп диэн илии баттыыра* (БС ННБ 97). *Киинэ кэнниттэн Правительство Председателэ В.М. Власов тыл эттэ* (СС 31.05.2000).

Холбуу тыл кэпсиэрэ быһыытынан НИ-гэр сэхэргиир тиэкискэ аҕыйахтык да буоллар, көстөр. Холбуу тыл өйдөбүлү быһаччы ааттыыр аналлаах буолан, анал лиэкстикэтэ - тиэрмини байытара бэлиэтэнэр, ол иһин маннык ХК үксүгэр тиэрмин тыл буолар: *Тыл - кэпсэтии туттута уонна өй-санаа өргөһө* (СБТ Л 1 3). *Ити – тыл грамматическай суолталара* (СБТ Л 23). *Көнөтук хамсааһын – бу эттик траекторията, көнө сурааһын буолар хамсааһына* (Я 9 15).

Тиэрмин суолталаах холбуу тыл туһаан уонна ойбоһос чилиэн быһыытынан НИ-гэр үгүстүк көстөр.

Холбуу тылынан бэриллэр ХК ДьИ-гэр туттуллар биир түбэлтэтэ бэлиэтэннэ: *Комиссия быһаарыылара боротокуолланаллар. Ол боротокуолга председатель, кини*

*суоҕар солбуйааччы илии баттыыллар* (СУДЬ).

Тиэрмин суолталаах холбуу тыл ДЬИ-гэр үксүгэр эмиэ туһаан эбэтэр ойоҕос чилиэн буолар.

Онон холбуу тыл ХК биир уус өйдөбүлүн арааран, көрүг өйдөбүлүн бэлиэтииргэ, өйдөбүлү чуолкайдаан биэрэргэ КИ, УУИ уонна ПИ-гэр туттуллар.

Оттон өйдөбүлү быһаччы ааттырын иһин үксүгэр тиэрмин тыл буоларынан сибээстээн, НИ уонна ДЬИ-гэр көстөр.

### ***1. Ханьы уонна хоһуласпыт тылынан бэриллэр ХК***

Ханьы уонна хоһуласпыт тыл саха тылын биир этигэн ньымата буолар. М.П. Алексеев–Дапсы маннык тыллары уус-уран айымньыга туттуу үксүн истиилтэн тутулуктаах диэн этэр уонна П.А. Ойуунускай туһааннаах бэлиэтин, суруйар истиилин быстыспат уратытын быһыытынан көрөр: “Кини уу сүүрүгүн курдук устан суккуллар, долгун курдук түһүмэх-түһүмэх энсиллэр стилигэр ыйааһыннаах, бары өттүттэн чочуллубут үөрэ-дьүөрэ тыл, образ наада эбит. Дьэ ол иһин кини паараласпыт тылы, хоһулаһыыны таптаан, “тууһугуран” туран туттар” [1. 8 С.]. М.П. Алексеев Ойуунускай айымньыларын тылыгар 156 ханьы уонна хоһуласпыт тылы туттубутун бэлиэтиир.

Ханьы уонна хоһуласпыт тылынан бэриллэр ХК КИ-гэр, ПИ уонна УУИ-гэ туттуллар. Маннык аат уонна туохтуур саҕа чааһынан бэриллэр ХК-ни тус-тускай ылан көрөбүт.

1. Ханьы аат ХК киэнг суолталаах хайааһын аатын, туһаан кимин-тугун, хайдабын күүһүрдэн

бэлиэтиир аналлаах: *Эйиэнэ барыта оонньуу-күлүү курдук* (СЕ П 25). *Өссө Волга сириилээх-талыгылаах* (ЕН СКТ 5). *Илин диэки хамсааһын улахан силистээх-төрүттээх* (СЕ П 5). *Бу туох ньудьу-балай тылай-өһөй?* (Кк) *Мунг саатар кини сахалыы сирэйдээх, унуохтаах-арбастаах буоллабына?* (КК)

2. Хананы уонна хоһуласпыт туохтуур ХК:

а) Хананы туохтуур ХК маннык суолтаны бэлиэтиир буолан КИ, УУИ уонна ПИ-гэр туттуллар:

а) киэн суолталаах хайааһыны көрдөрөргө УУИ уонна ПИ-гэр: *Чэ, куолу хааллын, хата туох сонун баар үөс диэки? Тугу иһиттин-көрдүн?* (СЧ БК 7) *Билигин тобус улуска 45 станцияны көрөбүт-истэбит* (СС 22.12.99). *Манна кэлэн элбэби биллим-көрдүм* (СС). *Ол эрээри бу сценическэй көстүүм Лена ырыатын-тойугун ситэрэр-хоторор* (СС).

б) суолтаны күүһүрдэргэ, иэиини бэлиэтииргэ, ол эбэтэр үрдүк истиили үөскэтэргэ УУИ уонна ПИ-гэр туттуллар: *Көрсүөм дуо аны кинилэри кытта? Көрүлүөм-үөрүөм дуо аны кинилэри кытта?* (СД СТА I 15) *Микиитэ уол ийэтэ ыарытар. Сынаһа ыксатыгар сиргэ тэлгэммит окко үнкүрүйэ сытан иэйэр-туойар* (АА СК 4). *Саха сирин саа-саадах күүһүнэн сууллараары баанда тэриммиттэриттэн мэлдьи кэмиринэр-кэмсинэр этэ* (БС ННБ 30).

в) киэн өйдөбүлү бэлиэтиирин сэргэ, тиэкистэн тутулуктанан, киһи сөбүлүүр-сөбүлээбэт сыһыанын көрдөрөргө КИ-гэр:

- сангарааччы хайанааччыны үгэргээн, элэктээн этэрин: *Үтүө дьахтар, өйдөөх дьахтар эн үөрээр-көтөөр* (АА СК 37). *Ыллар утуйа сыталлар. Кэбиһин, ыллааман-туойуман* (СЧ БК 15).

- сангарааччы абарыытын, кэлэйиитин күүһүрдэр:  
*Киһи олобун алдьатарга анаммыт күтүр өстөөх сордоон-  
муннаан эрдэбин* (СЕ П 210).

- киһиргэтэн, кизбирдэн, дархаһытан этэри:  
*Барахсаанап өлүө-сүтүө суоҕа* (СЕ П 129).

б) хоһуласпыт туохтуур ХК хайааһын араас дэгэтин:  
хайааһын тэтимин – сыыйа-баайа уларыан иһэрин,  
уһуннук, бытааннык буоларын, күүс мунунан эбэтэр  
сыыйа оноһууларын, сыыйа күүһүрэрин эбэтэр  
мөлтүүрүн о.д.а., буолуохтаах хайааһын туола сыспытын,  
хайааһын чуолкайа суоҕун, сорунуулаах хайааһыны о.д.а.  
көрдөрөргө уус-уран айымныы, уус-уран публицистика  
тылыгар туттулар. Холобур: *Быыкаайык балаҕан иһэ  
кэнээтэр-кэниир, үрдээтэр-үрдүүр, кизэркэйдэр-  
киэркэйэр* (АА СК 19). *Ойууннарын сангата улам-улам  
иччилэнэн-ингэссийэн, ыараан-диригээн испит* (ПАО  
ТА II). *Ол кэнниттэн өйүттэн тахсыбыттыы, сарылыы-  
сарылыы быһабынан сырбат да сырбат буолар* (СС).  
*Биһиги түбэһиэх мас төрдүгэр утуйан ыла-ыла хаамп да  
хаамп* (ЭЭ). *Куорат үс биэрэстэ хаалбытын кэннэ  
автобуспут алдьанан хаалбыта. ... Сатыы салтай да салтай*  
(РБ МБ 72). – *Хайа, тоҕо кэлбэккин? - диэтэ. – Мин  
күүт да күүт* (РБ МБ 79).

Көстөрүн курдук, аат ханыы эбэтэр хоһуласпыт тыл  
этиигэ кэпсиирэ буолара сэдэх, хайааһын бары дэгэтин  
толору туохтуур көрдөрөр буолан, маннык туохтуур  
кэпсиирэ быһыытынан туттулар.

Онон ханыы уонна хоһуласпыт тыл ХК хайааһын  
араас дэгэтин, киэн суолтатын, киһи сөбүлүүр-  
сөбүлээбэт сыһыанын бэлиэтиир уонна санааны  
чорботон, күүркэтэн этэр буоланнар, киһи сыһыана  
көстөр КИ, ордук УУИ уонна ПИ-гэр уус-уран

публицистикаға көстөр.

Маньк ХК киэнг суолталаах хайааһыны бэлиэтиирин таһынан, суолтаны күүһүрдэр, иэйиини тиэрдэр үрдүк истиили онгорор ньыма буоларын быһыытынан, уус-уран сиһилиир ньыма арааһа туттуллар УУИ уонна ПИ-гэр туттуллар. Ол иһин ханыы уонна хоһуласпыт тыл сахалыы эпическэй айымныы биир ураты күүстээх ньыматынан билиниллэр.

## 2 тиэмэ. Сомоҕо домох холбуу кэпсиирэ

Сомоҕо домох ХК (СДХК) уус-уран хоһуйуу ньыматын быһыытынан КИ, ПИ, УУИ көстөр. Маньк кэпсиирэ үксүгэр туохтуур сомоҕо домоһунан бэриллэр, аат сомоҕо домох кэпсиирэ буолара сэдэх буолан, аат уонна туохтуур сомоҕо домоһу бииргэ ылан көрөбүт.

Сомоҕо тыл истиил кырааскатын биэрэр, ол эбэтэр ханнык эмэ биир истиилгэ сыһыаннаах буолар. И.Б. Голуб кэпсэтии тылын, ол эбэтэр сангарар санга уонна кинигэ тылын, (сурук тылын) сомоҕо тылын булар. Бастакы бөлөххө намыһах кэпсэтии тылын сомоҕо тылын (просторечная фразеология) киллэрэр. Оттон иккис бөлөххө кинигэ тылын, ол эбэтэр суругунан сангаһа туттуллар сомоҕо тылы киллэрэр. Манна наука (*ыарахан киинэ, периодической систиэмэ*), публицистика (*аһаҕас эфир, хара оптуорунньук, олох оскуолата*), дьыала тылыгар (*хамнас алын кээмэйэ, баайы-дуолу былдыаһын*) сыһыаннаах тус-туспа сомоҕо тылы бэлиэтиир. Маны таһынан, бүтгүүн туттуллар истиил кырааската суох сомоҕо тылы араарар [7. 115 С.].

УУИ-гэ сүннүүнэн кэпсэтии тылыгар киэнник тарһаммыт сомоҕо домох кэпсиирэ буолар. Маньк ХК

УУИ-гэ үксүгэр айымньы геройа субъекка араас сыһыанын көрдөрөр ньыма буолар: *Хор итиннэ сонуоктаахтарын өйдөөбөккө, ыт буола сыстым ээ, хата харахтаабакка абыраатылар* (ЕН X 3). *Оччоҕо уйаларыгар уу киириэбэ* (СД СТА 2 469). *Быласпыт иһигэр былас муостаах киирбит, туой үнсэринэн куттуур буоллаҕа үһү* (ЕН X 12). *Билигин сабынньах үөһэ сабынньах, биһилэх үөһэ биһилэх, бэргэһэ үөһэ бэргэһэ. Ол үрдүгэр хараҕа туолбата* (ЕН СКТ 5). *Дьэ арай соботох Тьымпылыырап күөмэйгэ туора турбут унуох кэриэтэ* (ЕН X 14).

Уус-уран айымньыга кэпсэтии тылыгар туттуллар сомоҕо домоҕу сэргэ чопчу биир эрэ истиилгэ туттуллубат, хайа баҕарар истиилгэ көстөр сомоҕо домох ХК буолар: *Аны кыралары атаҕастыа суох буолан тылын биэрбитэ. Онтукатын умна охсубут эбит* (СД СТА 347). *Оо, айбытым, тоҕо маннык үлүгэргэ умса анньан биэрдин? Ким күлүгүн быһа хаампыт, хайа киһини атаҕастаабыт-баттаабыт айыым баарай?* (ЕН X 50)

СДХК КИ-гэр УУИ-гэ курдук, уустаан-ураннаан этэргэ туттулларын сэргэ, эмиэ араас санааны, сыһыаны күүскэ биэрэр. Холобур, сангарар киһи субъекты сиилирин, үгэргиирин, сэмэлирин, сөбүлээбэтин о.д.а. көрдөрөр:

- туохтуур СДХК: *Аласов кэлиэбиттэн эн тоҕо эрэ кутуруккун оонньотор буолан эрэбин. Мин көрбөт, билбэт үһүбүн дуо?* (СД СТА 2 415). – *Эппэтэбим дуо, илиэһэй уола! – эмээхсинэ ытыы-ытыы сарылыыра иһиллэр. Үтэһэнг туолла ини!..* (ЕН X 7) *Чокуурап. Табаарыс Үчүгээйэп, ити киһини кытта иирсимэ, тоҕо киниэхэ илиигин киртитэбин. Харчыны ирдээн ылыахпыт* (СЕ П 137). *Дьэ ол иһин эн ити аҕыйах хонукка сатыы хаама түһээри, тулуйбаккабын сирэйин*

*утунньа курдук буолан олорор!* (ИС С 18) *Эчи унуохтара кыһыйдаба* (ИС С 6).

- аат СДХК: *Бэйэтэ буолабына киһи биир тылын уйбат, өһүргэс. Алыһары таннары соһон кэбиспит курдук киһи* (ИС С 17). *Ок-сиэ, чараас да тириилээх барахсан эбиккин!* (ИС С 14) *Ол хайдах? Марья Ивановна мин санаабар, доруобуйата да үчүгэйгэ дылы, үлэһитинэн даҕаны киһи сирбэт киһитэ* (СЕ И 257).

СДХК ПИ-гэр хаһыат тылыгар - 0,82%, уус-уран публицистика тылыгар – 0,47% ылар. Маннык тыл хаһыат тылыгар туттулуутун Н.М. Борисова хаһыат тылын ырытар үлэтигэр истиил баайын, кыабын быһыытынан сыаналаан, суолтатын ырытар, араас көрүнгүн булар. Ол курдук билинги хаһыат тылыгар сомоҕо тыл, уус-уран ойуулааһын ньымалара – тэннээһин, эпитет, уобарастаан этии, көспүт суолталаах тыл, өс хоһооно, тыл номоҕо, биллэр дьон этиитэ (цитата), эргэрбит тыл, норуот тылынан уус-уран айымньытын лиэксикэтэ о.д.а. туттуллар уратыта ырытыллар.

СДХК хаһыат тылыгар уочаркаба, репортажка, араас ис хоһоонноох ырытыыга, уус-уран публицистикаба уус-уран ньыма быһыытынан туттуллар. Манна кэпсэтии тылын бэлиэтин илдьэ сылдьар уонна истиил кырааската суох бүтүүн туттуллар саха төрүт эбэтэр нуучча тылыттан киирии сомоҕо тыл көстөр. Холобур:

- саха төрүт сомоҕо тыла ХК: *Итинник чопчу көстөн турар бэлиэ сиргэ баар өйдөбүһүнүгу булан чинчийиэххэ хайаан да наада. Оо, дьэ! Өссө бытаардахпытына, аны адьас да илии соттуохпут турар* (БС ННБ 100). *Куттал Суох Буолуутун органа диэн Коммунист партиятын истэр кулгааба, көрөр хараба,*

*охсор атаба этэ (БС ННБ 21). Норуот уһун сордоох “бастаахтарын” бары албастарыгар арбаһын тоһуйан биэрээччи буолбатах этэ дуо? (КК).*

- КИ бэлиэтин сүгэр сомоҕо домох ХК: *Айсина Света диэн эмиэ Бүлүү кыһа бастаабыт Надежда Никифороваҕа сыччах 3 сөк. куоттаран иккис буолла. Олох сотору эдьийдэрин куоталыыр киһи тахсан эрэрэ билиннэ. Улаханник сангарбаптын... (КК) Былыргы биһиги өбүгэлэрбит тастыг киһиэхэ бэйэлэрин да тылларынан кыһалбаларын эппэттэр, санарбаттар этэ. Тастан сылдыар киһи эн кыһалбабар кумаардаан да көрүө, тарбанья да суоҕа (СС). Чэ, бэйи, кэлин диэн иһэбит уонна куоттаран бүтэн баран, ааһар хайыы-үйэ ааспытын кэннэ “бабат” диибит (БС ННБ 177).*

- нуучча тылын сомоҕо домоҕо тылыттан тылыгар тылбаастанан эбэтэр тас халыыба уларыян, сүрүн ис хоһооно хаалан, киирбит: *Уруттаан уолсай түмүк онордоххо, Кубалаах Уола суверенитеты “утарааччыларга”, “хангас” күүстэргэ, ордук коммунистарга, РФ Конституциятыгар, президент Ельцин былааһыгар, Федеративной дуогабарга, били нууччалар этэллэринии, “куба ырыатын ыллапшыт” (КК). Офонньор бүтэһик болдьофун тиһэх күннэригэр харах симнэ сүүрбэ биэс сылга “пааматыннык туруорунна” (КК). Ханныктаах да үрдүкү дуоһунаска тардыһыы бар дьон интэриэстэрин түһэн биэриини толуйбат, былааһы сирэйэ-хараҕа суох былдьаһа сылдьан хайдыбыт харыьданы кытта хаалыахха сөп (КК).*

Манник кирири сомоҕо домох хоһуйар суолтата уларыбакка оннунан хаалар, ол эрэри соробор туруору тылбаастанан, ис хоһооно сымсыыр, сыппыыр эбэтэр суолтата сөп түбэспэт сиригэр туттуллар. Холобур:

*Оччоџо саха да, нуучча да бука барыта мэлийэр. Көмүс эрэ, алмаас эрэ, бүтүннүү хайдыбыт хоруудаџа тэннэһиэн сөлп* (СС).

Саха төрүт сомоџо домоџун эмиэ сороџор суолтатын болџойбокко тутталлар: *Ол туһалыабынааџар буортуга улахан. Этэргэ дылы, хараххытын хараххыт харатын курдук харыстаанг* (КК). Бу холобурга кэпсиирэ буолбут сомоџо домох туту эрэ хараххыт курдук харыстаанг диэн суолталаах буолан, хараххытын харыстаанг диэн этиигэ туттуллара табыгаһа суох.

Сомоџо тылы кытта сэргэ уларыџбакка биирдик туттуллар өс хоһооно, тыл номоџо, ох тыл эмиэ кэпсиирэ буолар: *Биллэрин курдук, “бил баһыттан сытыйар”, онтон тулатын сутуйар* (КК). *Сылдыбыт сыһы булар* (СС).

Сомоџо домох сүрүн бэлиэтинэн састааба мэлдьи биирэ, уларыџбата буолар. Тылын уларытар, тылы эбэр, грамматическай халыбын уларытар, этиигэ тыл бэрээдэгин бутуйар сатамат.

Ол эрэри сомоџо домох суолтатын сыһа өйдөөн, сыһа туһанар түбэлтэ тахсарын Н.С. Григорьев суруйааччылар айымньыларын тылын ырытар ыстатыйатыгар бэлиэтээбитэ [Григорьев Н.С. Суруйааччылар тылларыгар бэлиэтээһиннэр / Хотугу сулус – 1965 – №4 – 124 С.]. Бу туһунан Н.С. Григорьев маннык суруйар: “Сомоџо домох үйэттэн үйэбэ чочулан, сүүмэрдэнэн уларыџбакка сылдыар, биир өйдөбүллээх, ону кэһэр үксүгэр сатамат. Сомоџо домоџу олус кум-хам тутан уларыттахха күүһэ-уоџа өһүллэр, кута-сүрэ тостор, кылаана сыппыыр, арыт тиэрэ өйдөбүллэнэр, солуута суох күлүү-элэк буолар”.

М.П. Алексеев саха тылын өһүн хоһоонун, өһүн

номоѳун атын да бэлиэ тылын-өһүн уларытарган араас тээрэ өйдөбүл үөскүүрүн тыл үгэһин кэһии, литературнай тылы сыһырдыы буолар диэн бэлиэтиир [1. 106 С].

Сомоѳо домох тылын сыһа тутган эбэтэр атын тылынан солбуйан, тыл үөрүйэбин уларытыы туһунан Т.И. Петрова суруйар: ***абатын туйабын батыһан*** (туйабын хатаран онн.), ***5 тыһыынча киһи атабын тэбис-тэһнии тутта*** (атабын тэһнээтэ онн.) [139. 38 С.].

Онон тылы ордук этигэн, кэрэ, сытыы онгорор, көстүүнү, өйдөбүлү, хайааһыны бэргэнник бэлиэтиир СДХК истиил биир уус-уран ньымата, ойуулуур-дьуһуннүүр кыаба буолан, КИ, УУИ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистика тылыгар туттуллар. Тылы-өһү чабылхай онгорор аналлаах, үгэс буолбут халыып, кэнсэлээрийэ тылыгар утары суолталаах ХК бэриллиитин ураты көрүнгэ буолар.

### **3 тиэмэ. Саһа тылы, халыыбы үөскэтэр ситим холбуу кэпсиирэ**

*Аат уонна эбиискэ ситимэ ХК*

Эбиискэ этиигэ эбэтэр биирдии тылга сыстан, саһа, дэгэт суолтаны эбэн, сыстар тылын кытта биир өйдөбүлү үөскэтэр.

Н.Е. Петров “Саһа тылын эбиискэлэрэ” диэн үлэтигэр эбиискэни үөскээһининэн көрөн, төрүт уонна үөскээбит эбиискэ, аат саһа чаһа уонна туохтуур эбиискэ диэн арааран, морфологической, синтаксической бэлиэлэрин, дэгэт суолталарын сиһилии чинчийэр [36].

Аат саһа чаһа дэгэт суолталаах сыһанабыл уонна сыһыан эбиискэни кытта ситиминэн бэриллэр

кэпсиирэни холбуу кэпсиирэ быһыытынан көрөбүт. Ол курдук УУИ, ПИ уонна КИ-гэр сангарааччы сыанабылын биллэрэр, хайанааччыга сыһыанын эбэтэр хайааһынна сангарар киһи сыһыанын көрдөрөр маннык кэпсиирэ туттуллар:

- аат сана чааһа *үһү* эбиискэни кытта ситимэ:

а) атын киһи эппитигэр сигэнэри, илдьити эбэтэр ыйытары көрдөрөргө КИ, УУИ уонна ПИ-гэр: *Ол дойдуга түүлээх тангас муода үһү* (ИС С 5). *Доруобуйата мөлтөх эбитэ үһү* (БС ННБ 68). *Кулаковскай аартыга диэн баар үһү* (БС ННБ 98). *Ол эрэн В.Путин эмиэ “Стратегия развития России в начале XXI века” диэн үлэлээх үһү* (КК).

б) норуот тылынан уус-уран айымньытын – таабырын тылыгар: *Аан дойдуну үүт курдук дьүһүннээн, күлүк курдук ырбаахылаан, утутар баар үһү* (ЯЗ 40). *Кыһыл көмүс кымньыынан кытыастанар баар үһү* (ЯЗ 65). *Сылдьар да суола билибэт баар үһү* (ЯЗ 40). Маннык эбиискэлээх ХК бу жанр сирэийинэн эппэт, таайтаран этэр уратытыгар сөп түбэхэр буолан туттуллар.

в) сороҕор иэийини күүркэтэн, бэйэ сыһыанын биллэрэр, холобур, сирэри, сиилири, сүөргүлүүрү бэлиэтиргэ: *Бу нарынтан нарын иэийилээх, дууһалаах поэт, диринтэн диринг энсиилээх, өйдөөх бөлүһүөк суруйааччы туһунан суруйуу үһү* (БС ННБ 126).

- аат сэрэйиллэр, сабаҕаланар көстүүнү, хайааһыны бэлиэтиир ини, быһыылаах, буолуохтаах сыһыан эбиискэни кытта ситимэ:

УУИ уонна КИ-гэр: *Ол эрэри сиринэн-уотунан баҕас бу “Сана дэриэбинэ” турар Арыылаах алааһыгар тэннээх, ама, абыһах ини* (СД СТА II 19). – *Мин кимминий? – Эн дуо?.. Учуутал буолуонг* (АА СК 33).

*Кини да дьоло – кини соччо ымсыырбат дьоло ини* (СД СТА II 64). *Буорту буолуо эрдэ ини. Собону энгин баҕас сиэн, сиэн* (СЧ БК 18). *Таптал диэн ааттыыллара ити быһыылаах* (СЧ БК 9). *Үнкүүлэрэ диэн, наака, олус уустуга суох улэ быһыылаах ээ* (ИС С 4). *Сүрдээх кини быһыылаах* (СЧ БК 9). *Манна арыгы арааһа баар буолуохтаах. Мөлүйүөн буолуохтаах этэ* (СЧ БК 14). *Куоракка да кини наада ини* (СЕ II 253). *Онустар уруккуларынан буоллабына, бөппүрүөк собус дьон буолуохтаах этилэр* (СД СТА II 136).

ПИ-гэр: *Оттон билигин СР бэрэсидьиэнин уонна бырабыыталыстыбатын ороскуоттара да оччотообу Саха сириг салалтатын ороскуоттарыттан кырата суох буолуохтаах* (КК). *Иккиһинэн байыаннайдар ортолоругар кытаанах бас-көс буолар чабылхай дьоннор баар буолуохтаахтар* (КК). *Ол сордоохтор көрүөх бэтэрээ өттүнэ суорума суолламмытгара чуолкай буолуохтаах* (КК).

- аат эбэлээн, наматан, сэнээн этэр баҕас эбиискэни кытта ситимэ: *Онто суох ынкыбыдылар сэрэйиэхтэрэ диэн кутуйах иинин кэнэтэ олорор дьонно өссө кинилэр охсуһуулаахтар баҕастаахтар* (ЕН X 5). *о.д.а.*

Онон аат тыл уонна сыанабыл, сыһыан эбиискэ ситиминэн бэриллэр ХК эбиискэ бэлиэтиир үгүс, киэн суолтатын ылынан, араас дэгэттэнэр.

Маннык ХК араас сыһыаны-сыанабылы, эгэлгэ иэйиини, дэгэт суолтаны биэрэр, ол иһин кэпсэтии, уус-уран айымньы, уус-уран публицистика тылыгар туттулар. Оттон сыһыан көстүбэт, ойуулааһын көстүбэт тонкуруун дьыала уонна наука тылыгар, биллэн турар, туттуллубат.

Сага тылы, халыбы үөскэтэр ситим ХК-тгэн аат сага чааһа уонна көмө туохтуур ситиминэн бэриллэр холбуу кэпсиирэ (А/кТ-рХК) ДьИ-гэр үгүөрүтүк көстөр (95,83%), НИ-гэр эмиэ элбэхтик туттуллар (83,33%). Маннык халыыптан ордук аат *буол* туохтуурдуун ситимэ ааттан туохтууру үөскэтэр тэнийбит халыып буолар. Бу курдук ситим хайааччы дьайыытын бэлиэтиирэ, ол эрээри тутуах тыл грамматическай уонна лексическай суолталарыттан тутулукутанан, хайанааччы хайааһына эмиэ көстөрө бэлиэтэнэр.

ДьИ-гэр А/кТ-рХК нуучча тылын сабыдыалынан үөскээбит, үгэс буолбут маннык анал халыыба баар: *ыйыы биэрдэ, иһитиннэрийи онгордо, эппиэт биэрдэ, болҕомто уурулунна, эппиэтинэһи сүгэр, о.д.а.* Холобур: *Үөрэх салаатыгар бары тииптээх уонна көрүнгнээх үөрэх учреждениеларын ситимнэрин чөлүнэн хаалларыыга, өйөөһүнгэ уонна сайыннарыыга улахан **болҕомто уурулунна** (СУДь). *Театр РФ уонна СР сокуоннарынан олохтоммут бэрээдэгинэн бухгалтерскай уонна статистическай **отчуоту онорор** (СУДь). *Нолуок сокуоннарын кэспит нолуок төлөөччү “Российской Федерация нолуогун бастакы чааһын туттууга киллэрийи туһунан” **Федеральной сокуонка сөл түбэһиннэрэн эппиэтинэһи сүгэр** (СУДь 10.02.99).***

Бу истиилгэ сыһыарыы түһүккэ турар аат тыл туохтууру кытта ситимэ ХК буолара үгүс: *Үөрэх уорганнарын, саастарын ситэ илик оҕолор дьыалаларыгар хамыйһыйалар, ис дьыала уорганнарын киллэриилэринэн дьарыктаах буолуу сулууспатын уорганнара үөрэхтэрин бырахпыт уонна сэрэтэр үлэбэ учуокка ылыллыбыт саастарын ситэ илик оҕолору **бэлиэбэ ылаллар** (СУДь). *Оттон атыттар холубунай**

*эппиэтинэскэ тардыллар* (СС 02.06.2000). Ону тэнэ инвестордар бырааптарын уонна предприятиелар туһунан дьарыктаналлара дэбигис өйдөнүүтүн хааччыйар аналлаах дьаһаллар **олоххо киллэриллиэхтээхтэр** (СУДь 24.10.98). Уураах ылыныллыбыт түгэнигтэн **күүһүгэр киирэр** (СУДь).

НИ-гэр А/кТ-рХК холобура: Онуоха саха тылын төрдүн-ууһун, ааспыт үйэлэргэ сайдан кэлбит суолун-ийһин туһунан бигэ сибидиэнньэлэр суохтара **ыарахаттары үөскэтэр** (СТДУ 5). Быһатын эттэххэ, билинни саха тылыгар кылгас уонна уһун аһаҕас дорбооннор, дифтоннар араас уларыыылары үгүс түбэлтэтэ ураты исторической **быһаарыыны эрэйэр** (СТДУ 4). Киэнник тарбаммыт идэнэн аппаратчик идэтэ буолар. Кини технологической процеһы бэлэмниир, суоттуур, былаанныыр, сүрүн уонна көмөлтө **үлэни ытар...** (Х 9 41)

ДьИ уонна НИ-гэр ааты кытта буолар диэн көмө туохтуур ситиминэн бэриллэр ХК үгүстүк көстөр. Бу ситим өйдөбүл, көстүү кылгас, чопчу быһаарыытын биэрэргэ табыгастаах: Хоромньунан отчуоттанар кэмнэ түбэһэр **ороскуот буолар** (СУДь). Регламент быһыытынан икки палаата бэрэссэдээтэлэ дуоһунастарын быһыытынан **бэрэстэбиитэлгэ кандидат буолаллар** (СС). Реестри тутааччынан Саха Республикатын предпринимательствоны ойөөһүн уонна сайыннары биир кэлим политикатын ытарга эппиэтинэһи сүгэр **СР ситэриилээх былааһын уоргана буолар** (СУДь). Тас эйгэттэн тыл тугу бэлиэтиирэ **лексическэй суолтата буолар** (СБТ Л 22). Маннык тыл ситимигэр туттуу түһүк сыһыарыта суолтаны ылбат, ирдэммэт сиригэр хоһулук буолан сылдьара үгүс: *1 ыстатыйа. Российской*

*Федерация Судаарыстыбаннай былааҕа Российской Федерация официальной Судаарыстыбаннай ураты бэлиэтинэн буолар (СУДЪ) – Арассыыйа Бэдэрээссийэтин Судаарыстыбаннай былааҕа Арассыыйа Бэдэрээссийэтин официальной Судаарыстыбаннай ураты бэлиэтэ буолар (тэнн.). Саха сириг тыйыс усулуобуйатыгар энергиянан хааччыйыы өрөспүүбүлүкэ нэһилиэнньэтэ олоҕо хааччыллыытын уонна этэнгэ буолуутун төрүтүнэн буолар (СУДЪ). – Саха сириг тыйыс усулуобуйатыгар эниэргийэнэн хааччыйыы өрөспүүбүлүкэ нэһилиэнньэтэ олоҕо хааччыллыытын уонна этэнгэ буолуутун төрүтэ буолар (тэнн.).*

А/кТ-рХК халыыбыгар аат тылга туттуу түһүк сыһыарыытын эбэн туттуу ханнык баҕарар истиилгэ туттуулар буолбута, ол эрээри чуолаан аат сана чааһа баһыйар ДЪИ уонна НИ-гэр элбээбитэ бэлиэтэнэр. Ол курдук И.Б. Голуб нуучча тылыгар маннык кэпсиирэ дьыала тылын уонна наука тылын уратытын үөскэтэрин туһунан бэлиэтиир. Кини суруйарынан, А/кТ-рХК мантан атын истиилгэ туттулуннабына, истиили бутуйар, кэнсэлээрийэ тылын быһыытынан сыаналаныан сөп [7. 369 С.].

Саха тылыгар кэлинни кэмгэ аат тыл түһүгүн, нуучча тылын сабыдыалынан, сыһа туттар, уларытар түбэлтэни бэлиэтииллэр. “Саха тылыгар түһүк халыыбын бутуйар төрүөт үгүс өттө нуучча тылын түһүгүн үтүктүү (грамматическая калька) буолар: *шьют из чего? не верьте, не верю чему? рады чему? надеешься на что? довольны чем* о.д.а.,” – диэн Т.И. Петрова суруйар [39. 49 С.].

А/кТ-рХК халыыбыгар аат тылга туттуу түһүк сыһыарыытын эбэр үгүс өттүгэр эмиэ нуучча тылын

үтүктүү буолар. Бу тылга ДьИ-гэр аат тыл уонна *является* диэн кэпсиирэ ситимэ биир үөскэмэй халыып буолара биллэр: *Забота о семье, в которой гармонически сочетаются общественные и личные интересы граждан, является одной из важнейших задач государства* (является чем?) (Кодекс о браке и семье). Нуучча тылын бу халыыбын үтүктэн, туруору тылбаастаан, ырытыллар кэпсиирэ састаабыгар киирэр аат санга чааһыгар туттуу түһүк сыһыарытын ис хоһоонугар сөп түбэспэт эбэтэр наадата суох сиригэр эбэр грамматическай албас, тылы-өһү сыһыырдыы буолар.

Онон аат тыл уонна *буолар* туохтуур ситиминэн бэриллэр ХК ДьИ, НИ-ин биир бэлиэтэ, ол иһин атын истиилгэ туттулуннабына, истиили бутуйуу, ол эбэтэр кэнсэлээрийэ тыла буолар. Маннык холбуу кэпсиирэбэ үгүс түбэлтэбэ аат тыл быһаарыыта суох туохтуу түһүккэ, ол эбэтэр сыһыарыыта суох туттуллуохтаах.

Быһаарыллар өйдөбүлү чопчу биэрэргэ А/КТ-рХК састаабыгар киирэр туохтууру атын тылынан, холобур, *өйдөнөр, аабыллар, сыаналанар, көрүллэр* о.д.а. солбуйуохха сөп: *Театр диэн сүрүн үлэтэ спектакллары, үгүс киһи сылдыар атын даҕаны оонньоуларын бэлэмнээһин уонна көрдөрүү итиэннэ нэһилиэнньэ сценическэй ускуустубаҕа наадыыыны үөскэтэр уонна толуйар сыалтан ону кытта сибээстээх **өнгөнү онгорор тэрилтэ өйдөнөр** (СУДь). Бу арана саха тылын баайын уонна историческай сайдыытын **төрүт олобунан сыаналанар**. Саха бэйэтин тыла диэн түнҥү былыргыттан күн бүгүнүгэр диэри саха аймах бэйэтэ үөскэппит дьин **төрүт тыла аабыллар** (СТ ТБ ГЫ 23).*

Көстөрүн курдук, маннык ситимнээх кэпсиирэлээх этиигэ семантическай суолта кэниир, онуоха *буолар*

туохтуур туттуллубута буоллар, этии чуолкайа суох буолуо этэ.

Аат тылы кытта *буолар* диэн көмө туохтуур ситиминэн бэриллэр А/кТ-рХК өйдөбүл, көстүү чопчу быһаарытын биэрэргэ табыгастаах буолан, ПИ-гэр үгүстүк көстөр: *Диктатура хайдабын да иһин кимиэхэ да буоллун хааччах буолар* (КК). *Россия экономика эйгэтигэр буруйу онорууга элбэх фактор төһүү буолар* (СС).

А/кТ-рХК өйдөбүл, көстүү, хайааһын кылгас, чопчу быһаарытын биэрэр уонна киһи сыһыанын көрдөрбөт, тонкуруун халыып буолан, ДьИ уонна НИ-ин ураты бэлиэтэ буолар.

#### 4 тиэмэ. Бытарыйбыт кэпсиирэ

Тас халыыба аат уонна көмө туохтуур ситимэ, ол эрэри үлүбүөй халыып тииптээх, хайанааччы дьайыыта көстөр, нуучча тылыгар бытарыйбыт кэпсиирэ (расщепленное сказуемое) диэн ааттанар ХК ДьИ, НИ уонна ПИ-гэр хаһыат тылыгар туттуллар.

Маннык кэпсиирэ истиилгэ туттуллар аналын туһунан И.Б. Голуб бу курдук бэлиэтиир: “...употребление глагольно-именных сочетаний вместо соответствующих глаголов не только подчеркивает функционально-стилевую ориентацию в отборе языковых средств, но и уточняет смысл высказывания, обращает к использованию специальных терминов и порой даже усиливает действенность речи” [7. 368 С.].

Онон бытарыйбыт ХК этии ис хоһоонун чуолкайдыырга, күүһүрдэргэ НИ, чуолаан ДьИ-гэр истиил уратытын көрдөрөр киэнник тарбаммыт халыып

буолар: *көмө онордо* (тэнн. *көмөлөстө*), *болжомтону тардар* (тэнн. *болжойор*), *ирдэбил оноһуулар* (ирдииллэр), *бэрэбиэркэ ытыллар* (тэнн. *бэрэбиэркэлииллэр*), *эппиэтинэни сүгэр* (тэнн. *эппиэттиир*), *бэлиэбэ ылар* (тэнн. *бэлиэтиир*) о.д.а.

Бытарыйбыт ХК ПИ-гэр, чуолаан официальной иһитиннэрии тылыгар эмиэ көстөр. Маннык ХК сана тылы, халыыбы үөскэтэр ситим тыл ХК-ттэн 50% ылар. Ол курдук хаһыат тылыгар мэлдьи туттуулар бытарыйбыт кэпсиирэ маннык халыыба баар: *кыттыыны ыл, быһаарыы биэр, дуогабар түһэрис, кэпсэтии ыыт, мунһабы ыыт, үлэни ыыт, өйөбүлү ыл, биһирэбили ыл* о.д.а. Холобур: *А.Акимов салайааччылаах бөлөх улуус актыыбын мунһабар кыттыыны ылла* (СС). *Бүгүгүннү күгүннэ АПРОСА эрэ 200 тыһ. тонна нефть бородууктатын аҕаларга дуогабар түһэрсибит* (СС). *В. Штыров мунһах кэнниттэн сонуннары киэнник иһитиннэрэр-биллэрэр средстволар бэрэстэбиитэллэрин кытта кэпсэтиилэри ыытта* (СС).

Бытарыйбыт ХК СК оннугар атын истиилгэ эмиэ өтөн киирбитэ көстөр. ПИ-гэр хаһыат тылыгар, телевидение, араадыйа биэриитигэр тылы маннык туттуу кэнсэлээрийэ тылын толбонун үөскэтэр: *мунһах ытытылынна* (мунһахтаатылар онн.), *сүөһү өлүүтэ таһаарыллыбата* (сүөһү өлбөтө онн.), *этии киллэрдэ* (эттэ онн.), *эппиэт биэрдэ* (эппиэттээтэ онн.), *бэрэбиэркэ ыытар* (бэрэбиэркэлээтэ онн.), *иһитиннэрии онордо* (иһитиннэрдэ онн.). Холобур, билигин бэчээккэ маннык этии көстөр: *Егор Филатович Сутаковы кытта холбоһон 11 обону иитэн, улаатыннарар, атахтарыгар туруорбут Герой ийэ Елена Павловна хаста да нэһилиэк Сэбиэтин депутатынан быыбардаммыта, дьахталлар*

республикатаабы бастакы съезтэригэр делегатынан талыллан **кыттыыны ылбыта** (СС). Эппиэтинэһэ суох аҕа төһө хамнаһы ылара, хайдах тэрилтэбэ үлэлиирэ **улахан оруолу оонньуур**. Оччобуна кини үлэлиир сирин бухгалтериятыгар ирдэһэр докумуон толорон ытталлар (КК). Үөһээ Бүлүүгэ оһуокайы, Ньурбаҕа Дьөһөгөй өрөгөйүн, Сунтаарга Улуу Тунах ыһыабы **ытыты көрүллэр** (КК).

Бытарыйбыт ХК бу истиилгэ кэстөрө ДьИ-ин мөкү сабыдыалын быһыытынан сыаналанар. Маннык кэпсиирэни сатабыла суох туттан, истиили кэһиини туохтуурунан бэриллэр кэпсиирэнэн солбуйан көннөрүөххэ сөп: *мунньахтаатылар, сүөһү өлбөтө, эттэ, эппиэттээтэ, бэрэбиэркэлиир, иһитиннэрдэ*.

Билинни саха тылыгар официальной тыл киэнник тарҕанан, тыл-өс сыһыарарын, култуурата намтыырын туһунан Т.И. Петрова “Браастык сахалыы санарыах” кинигэтигэр үгүс холобурдаан бэлиэтиир (*628 уоруу табыста, хомус сынаабын хамсатыы ытыллар* о.д.а.) [37. 13-17 С.]. Манна К.И. Чуковской кэнсэлээрийэ тыла тарҕанар төрүөтүн маннык быһаарар: “Шаблонами люди чаще всего говорят по инерции, совершенно не переживая тех чувств, о которых говорят. Поэтому... так много шаблонов именно в бюрократической речи, чтобы прикрывать наплевательское отношение к судьбам людей и вещей” [Чуковский К.И. За живое образное слово. – М., Знание, 1967].

Онон аат санга чааһын кытта этиигэ суолтата суох *ыллар, барар, тахсар, ытыллар, үөскүүр* о.д.а. тыллаах кэпсиирэ киһи туге сыһыанын, дыһин иэйиитин көрдөрбөт буолан, КИ уонна УУИ-гэ туттуллара табыһаа суох.

Бытарыйбыт кэпсиирэ хайааһынна, кэстүүгэ

сангарар, суруйар киһи туох да кыттыгыһа суобун, сыһыана көстүбэттин бэлиэтиир биир сүрүн уратылаах буолан, ДЪИ уонна НИ-ин тонуй айылгытыгар сөп түбэхэр. Бу курдук ХК кинигэ истиилин, ол эбэтэр дыыала, наука, публицистикаҕа официальной иһитиннэри тылын сиинтэксин биир ураты бэлиэтэ буолар.

### ***Быһаарар тыл/аат ХК***

Даҕааһын, аат туохтуур эбэтэр ахсаан аат уонна аат тыл ситиминэн, ол эбэтэр быһаарар тыл ааты кытта ситиминэн бэриллэр туһаан хайдаҕын, ахсаанын быһаарар ХК КИ (16,67%), НИ (11,11%) УУИ (9,37%), ПИ (5,88%) уонна сэдэхтик ДЪИ-гэр (2,08%) көстөр.

Быһаарар тыл уонна аат ситиминэн бэриллэр ХК (БТ/АХК) сүннүбүнэн истиил бэлиэтэ суох. Ол эрэри саҕа чааһын суолтатыттан тутулуктанан, КИ уонна УУИ-гэ соробор дэгэт суолталаныан сөп. Ол курдук бу истииллэргэ даҕааһын аат быһаарар тыллаах АХК холобура: *Бииги бэрэссэдээтэлбит үтүө, үчүгэй үлэһит, элэккэй, ылбаҕай киһи* (СЕ П 87). *Ойобо Өрүүнэ намыһах унуохтаах, мылаарыйбыт суон дьахтар – үчүгэй майгыннаах* (АА СК 50). *Төрөөбүт омугун тылын билбэт диэн – сааттаах да суол* (СД СТА II 68).

Даҕааһын аат быһаарар тыллаах АХК НИ-гэр ырытар тииптээх тиэкискэ биирдэ эмэ көстөр: *Онон тыл лиэкстикэли суолтата – тус-туһунан компоненнардаах уустук көстүү* (СБТ Л 22). *Өйдөбүл синонимнарыгар өйдөбүллэрин уратыта – сүрүн бэлиэ* (СБТ Л 61). *Сомоҕо уонна холбуу тыллар бэйэ-бэйэлэриттэн арахсар биир сүрүн уратылаахтар* (СБТ Л 30).

-лаах сыһыарыылаах аат быһаарар тыллаах АХК КИ уонна УУИ-гэ туттуллар: *Хара күлүктээх уолан киһи*

улахан **куһаҕан дьайыннаах кини буолсу** (СО Д 45). **Кини олус чиэһинэй, олус ыраас санаалаах кини** (СД СТА II 59).

ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа көстөр: **Сахалар үөскээһиннэрэ – туһунан биир саамай бутуурдаах, мөккүөрдээх бошпуруос** (БП БКК 25).

Аат туохтуур быһаарар тыллаах АХК КИ, УУИ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа туттуллар: **Бу кинээс Бииктэр дьинг кулаак, бандьыт буолан баран, быстах, албын ыспыраапканан kuota сылдыар кини** (СО Д 36). **Эс, ол эрэри, хайа үлүгэрий добор, Ньыкаас бииргэ үөрэммит уолум дии** (ИС С 15). **Бу хамыйах бэйэтэ көмүс ньуосканы солбуйар мал** (СО Д 47). **Манчаары Баһылай XIX үйэбэ олонорон ааспыт кини. ... XIX үйэ – ыар баттал харана быллыт кэриэтэ сабардаан турбут кэмэ** (СД СТА ОТТ 8). **Тирэхтээх – икки ыстаада сайылыыр сирэ** (БС ННБ 99). **Хоролорун сүннүүнэн Забайкальеҕа олорубут дьон** (БП БКК 30). **Ол аата махтаммыт, сүгүрүйбүт норуот айбыт, үйэтиппит аата** (БС ННБ 97).

Быһаарар тыллаах АХК соробор көмө туохтууру кытта ситимнэһиэн сөп: **Таксист Назар Давидян хара сарсыардаттан табыллыбатах күнэ үүннэ** (ЕН СКТ 3). Бу этии ис хоһооно хайааччы күнэ хайдабын туһунан буолан, быһаарар тыл ХК-бэ бииргэ ылыллар.

Аат туохтуур быһаарар тыллаах АХК НИ-гэр ырытар, эридьиэстиир тиэкискэ биирдэ эмит туттуллар: **Холобур, тыл диэн тыл 2-7-с, 9-10-с суолталара бары – үөскээбит суолталар** (СБТ II 42).

Ахсаан аат быһаарар тыллаах АХК сэдэхтик көстөр. Холобур: **Онон тыл диэн тыл, ордук дөбөннүк көстөрүнэн аахтаха, уон суолталаах** (СБТ II 40).

Быһаарар тыллаах АХК ДьИ-гэр бу истиил ураты айылгылаах буолан, туттуллубат. Ол эрэри ылыллыбыт тиэкискэ маннык АХК биир түбэлтэтэ көһүннэ: *Саха Республикатын столицата – Саха Республикатын государственнай былааһын үрдүкү органнара, Саха Республикатын государственнай былааһын уонна салалтатын органнара, РФ субъектары*н бэрэстэбиитэллэрэ **баар сирэ** (СУДЬ)

Быһаарар тыллаах АХК-тгэн дабааһын быһаарар тыллаах АХК ордук үгүстүк туттуллар. Аат туохтуур быһаарар тыллаах АХК КИ-гэр элбэхтик, оттон УУИ-гэ аҕыйахтык көстөр.

Түмүктээн этгэххэ, БТ/АХК ойуулуур суолталаах буолан, ойуулуур-дьүһүннүүр айылгылаах КИ, УУИ-гэ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа туттуллар. Маннык кэпсиирэ санга чааһын суолтатыттан уонна тиэкистэн тутулуктанан, дэгэт суолталанар. НИ-гэр сэхэргиир тиэкискэ көстөр биирдиилээн түбэлтэтэ баар.

### ***Аат туохтуур/эбиискэ ХК***

Аат туохтуур кэпсиирэҕэ ааспыт кэми көрдөрөр *этэ, эбит* эбиискэ, дэгэт сыһыаны бэлиэтиир аат уонна туохтуур эбиискэ эбиллэр.

1. Аат туохтуурунан бэриллэр кэпсиирэҕэ ааспыт кэми соробор эбиискэ көрдөрөр. Маннык кэпсиирэ санга халыбы үөскэтэр буолан, ХК-гэ киирэр. Аат туохтуур ааспыт кэм арааһын үөскэтэр эбиискэни кытта ситиминэн бэриллэр ХК ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа (13,24%), КИ (3,03%) уонна УУИ-гэ (1,04%) көстөр. Бу курдук эбиискэҕэ сирэй, элбэх ахсаан сыһыарыта эбиллиэн сөп.

Маннык ХК истиилгэ туттуллар холобура:

- ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа: *Туох да*

эргинэ-урбаана суох, соботобун **сылдыр этэ**. Биир аттаах **сылдыр этэ** (БС ННБ 95). Сорудах биэрээори балы кэрийэрбэр ааны атыллаан иһэн, соруйбакка төннөн **тахсар этим** (БП БКК 14). Кини олобун туһунан **кэпсиэн бабарбат этэ** (БП БКК 18). Биирдэрин кыра намыһах хайаба, хаптабай тааһы дьяарыстаан **онгорбуттар этэ** (БС ННБ 40). Арас концерттарга, ыһыахтарга сахалыы эстрадной ырыалары **толорор этилэр** (СС). Санаата көннүөрдэбинэ оркестры да дирижердаан **тыаһатар этэ** (КК).

- **КИ уонна УУИ-гэ: Былыр бачча эрдэбинэ көрөр этим.** Улааппытын кэnnэ соччо түбэхэн көрө иликпин (СЧ БК 10). Бу улуу охсуһуу дьыалатыгар, кыратык да буоллар, туһалыыр кыахтаммыппын астына **саныыр этим** (СД СТА I 17). Мин үчүгэй да үчүгэй санга киис тириитэ бэргэхэлээх эйигин кытта үнкүүлүү **сылдыр эбиппин** (ИС С 4). **Кыргыһыыга кини икки төгүл бааһырбытын бары билэллэр этэ** (СД СТА II 39). Үгүс хонуктар усталарыгар сүрэхпэр сөнгөн хаалбыт мунчаарыы, туоххаһыйыы, ахтылбан санааларын түөһүм иһиттэн **сүөкүүр курдук этим...** (СД СТА I 34) Ол да иһин тастарынаабы баай ыалларыгар – **Бэһиэлэйэптэргэ сотору-сотору аҕабыт кэлэр эбит буоллаба** (АА СК 12).

2. Аат туохтуур дэгэт суолталаах эбиискэни кытта ситиминэн бэриллэр ХК эмиэ бу үс истиилгэ: КИ (36,36%), УУИ (30,21%) уонна ПИ-гэр (16,18%) көстөр.

Аат туохтуур дэгэт суолталаах эбиискэни кытта халыыптарын Е.И. Коркина туохтуур сыһыаны көрдөрөр дэгэт суолталаах халыыптарын чинчийэр үлэтигэр ырытар (91). Манна **-ях, -тах, -быт** о.д.а. аат туохтуур араас дэгэт суолталаах аат уонна туохтуур эбиискэни кытта халыыптара биир уустук халыып быһыытынан

сыаналанар уонна этиллэр аат туохтуур олохсуйбут парадигмалаах, маннык холбоһукка киирэр анал дэгэт суолталаах эбиискэни эрэ кытта ситимнэхэрин туһунан бэлиэтэнэр [24. 33 С.].

Этии тутуах чилиэнэ буолар аат туохтуур эмоциональной, этигэн, дэгэт суолтатын Г.Г. Филиппов - *ых* сыһыарылаах кэлэр кэмнээх аат туохтууру уонна - *ыа* халыыптаах аат туохтууру чинчийэр үлэтигэр суруйар [58. 152-161 С.]. Манна араас сыһыаны бэлиэтиир эмоциональной, этигэн суолталаах - *ых баҕайы*, - *ых бэйэ*, - *ых мун*, - *ыа (-ых)* ини халыыптаах аат туохтуур, бигэргэтэр, күүһүрдэр, ыйытар эбиискэлээх уонна - *ых*, - *ыа* аат туохтуур дэгэт халыыба ырытыллар. Субъект бэйэтин хайааһыныгар уонна атын хайааһынга сыһыанын туохтуур киэбэ көрдөрөрө, оттон эмоциональной-экспрессивнэй сыһыаны этии тутула, лексическэй уонна синтаксическай ньыма биэрэрэ быһаарыллар.

Аат туохтуур дэгэт суолталаах эбиискэни кытта ситимэ ХК КИ уонна УУИ-гэ маннык суолтаны бэлиэтииргэ туттуллар:

- хайааһын онгоһуларыгар саарбахтааһыны, мунаарыны: *Хонук хонон, күн өрөөн, сыта-тура кэпсээбит киһи ситэри кэпсиирэ эбитэ дуу, суоҕа дуу. Дьэ, мин бу билигин эһиэхэ тугу ойо тардан ылан кэпсиэх бэйэкэбиний?..* (СД СТА II 237) *Добоор, Дьөгүөрдээн, бу дьахталлар сатанымаары гыннылар эбээт... Хайыах баҕайыныҕы? Сүбэтин булуохха* (АА СК 120).

- сэрэйиллэр, сабаҕаланар, саарбаҕаланар хайааһыны: *Маннай, баҕар, үтүктүбүтэ да эбитэ буолуо* (АА СК 22). *Арай Лооһой хайыа эбитэ буолла* (ЕН X 20).

*Будуус диэннин нууччан Виллойск диэн истибит буолуохтаах* (СЧ БК 12). *Сырдык, сылаас барыга эмээхсин олорор чэннээх харана муннугуттан кэлэргэ дылы* (АА СК 22). *Боһукуоп кулубаны Чоочо баай баһыйбыт аатырыаба* (СД ОТТ 20).

- *ини* эбиискэ эбиллэн бигэргэтэри уонна ыйытары: *Ырааптата ини* (СЧ БК 5). *Бачыы бэйэтэ да аҕала түһэр ини* (СЧ БК 10). *Оболорунг эйигин илдээри да кэлэллэр ини* (СЧ БК 8). Маннык халыыбы Е.И. Убрятова соруйар бигэргэтэр уонна соруйар ыйытар суолталаах туохтуур туспа киэбин курдук көрөр [54. 284 С.].

- үһү, сурахтааба эбиискэ холбонон атын киһи эппитигэр сигэнэри: *Онтон ыла сайын кылгаабыта үһү* (АА СК 14). *Кыһынҥы бытархан тымныыга ол оту хаар анныттан хаһан сиир сылгылар, ырыахтаабар, хата, уойан дылы туоруулар үһү* (СД СТА IV 24). *Горнай институту бүтэрбит эдэр инженер уол инньэ Аба дойду сэриитин сабана бу дойдуга кэлбитэ үһү* (СД IV СТА 14). *Тобо эрэ үнүрүүн Балаабыйа эмээхсин бэрт дыкти тыаһы-ууһу истибит сурахтааба* (ИС С 5).

үһү эбиискэлээх ааспыт кэмнээх аат туохтуур ХК КИ уонна УУИ-гэ күлэр, сиилиир дэгэт суолтаны үөскэтэр: *Кэргэн дьахтар. Дьэ иккиэн уол оҕо конөрүн көнөн тахсыбыттар үһү. Биирдии хара туомускай аттаахтар үһү. (...) Тыастаах нуучча этэрбэһин кэппит үһү. (...) Күтэр офонньор үөрүүтүн омунугар ытаабыт үһү. Куонаан уол хоттууһунай табаабы тардар үһү. Марыына. Дьэ буоллаба. Тобо баҕас үчүгэйэй? Биһиги диэки тугу сангараллар үһү? Кэргэн дьахтар. Офонньор ыалдыбытын истэн баран, иккиэн бэккэ диэн аһыналлар үһү. Хаарыан офонньорбут барахсан өлөөрү*

*гыннаба дэһэллэр үһү* (НН ТСТДЬ 32- 33).

Бу холобурга кэргэн дьахтар хас этиитин ахсын үһү эбиискэни туттара дыраамаба күлүүлээх түгэни үөскэтэр, айымныы биир сүрүн геройа Марыына эмиэ үһү диэн эбиискэлээх үтүктэн этэр саната хамначчыт дьахтар тылын-өһүн сиилиирин көрдөрөр. Ааптар герой санатынан майгытын-сигилитин сатабыллаахтык арыйар.

Аат туохтуур эбиискэни кытта ситиминэн бэриллэр ХК ПИ-гэр уус-уран публицистикаба эмиэ араас суолтаны бэлиэтииргэ туттуллар: *Тоҕо эрэ бэйээт тыла этиэхтээх санаабын ордук арыян көрдөрөр курдук* (СС). *Баҕар туруорса сылдыбыта өйөммөтөҕө буолуо* (КК). *Россия президенэ буолаары сылдыар Путин ити норуот муудараһыгар эмиэ толору эппиэттир буолла быһыылаах* (КК). *Бука оччолорго правительствота суох үлэлиэххэ сөп диэн суоттана сылдыбыт буолуон сөп. Киин Кэмитиэт ыйыытын өйөөбөт депутаттар ханнык эрэ хара испииһэккэ киирбит быһыылаах этибит* (КК).

*эбит, үһү эбиискэлээх аат туохтуур кэпсиирэ күннээҕи олох омсолоох көстүүтүн сытыытык кириитикэлиир, саралыыр билигин сүтэн эрэр памфлет жанрынан суруллар ыстатыаба туттуллар: Тэлэбиисэр, араадыяа буоллабына, тойоттор кэрээнэ суох кэмэлдьилэрин, инсэлэрин-оботторун туһунан эмиэ суруйбуттар эбит. Бу урукку опкуом, оройкуом үлэһиттэрэ сокуону кэһэн туран, ыйга уоннуу мөлүйүөн хамнастана олорубуттарын эрэбиисийэ арышбыт эбит. Ону буруйдаах тойоттор абыс уон абыс араас албастарын киллэрэ сатыыллар эбит, мүччү көтөр үүт-хайаҕас көрдүүлэр эбит* (С). *Добордоһуу болуоссатыгар салгын хабабынан ким эрэ хас да күн олохтоохтору босхо хатааһылапшыт үһү. (...)* Кырата сүүсчэкэ мөлүйүөнү

*салгынна үрдэрбиттэр үһү* (С) Ааптар хас этиитин ахсын эбиискэни туттан, бу жанр күлэр, үгэргиир, сиилиир уратытын күүһүрдэр.

Онон аат туохтуур кэми уонна араас дэгэт суолтаны бэлиэтиир эбиискэни кытта бэриллэр ХК ааспыт кэми бэлиэтиир, сангарааччы араас сыһыанын бэлиэтиир уонна хайааһыны тэнитэн, киэнник көрдөрөр буолан, УУИ, КИ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистика тылыгар туттуллар аналлаах.

## **5 тиэмэ. Аттарыллыбыт халыып ХК**

Е.И. Убрятова бэлиэтээбитин курдук, саха тыла агглютинативнайын, сыһыарыы эбилиннэбин ахсын үһү турар туруктаабын ааһан, өссө аналитической, элбэх аттары халыыптаах. Аттары халыып араас дэгэт суолтаны бэлиэтиир саха тылын биир ураты халыыба буолар. Көрүң, киэп, кэм өйдөбүллээх, инфинитив суолталаах ситиминэн бэриллэр кэпсиирэ аттары ньыматынан оңоһулар.

### **1). Көрүң халыыптаах ХК**

Сыһыарыы уонна аттары ньыматынан үөскүүр туохтуур көрүңэ хайааһын хайдах быһыылаахтык оңоһуларын - тэтимин, хатыланарын, быстабын, үһурун, салбанарын, түмүктэнэрин бэлиэтиир. Маннык аттарыллыбыт халыып - *ан*, *-а*, *-ыы* сыһыат туохтуур көмө туохтууру кытта ситиминэн бэриллэр.

Аттары ньыматынан үөскүүр көрүң өйдөбүллээх туохтуурунан бэриллэр ХК УУИ-гэ (78,3%), КИ (51,14%) уонна ПИ-гэр (45,56%) араас суолтаҕа туттулар.

*-ан* сыһыат туохтуур *бар*, *эр* көмө туохтуур уонна туттуу падежка турар *-быт* аат туохтуур *бар* туохтууру

кытта ситиминэн бэриллэр сабалыыр көрүнг хайааһын сангарды сабаланан эрэрин бэлиэтиир. Хас биирдии маннык халыып ураты суолталаах буолар.

-ан эр халыып хайааһын сабаланан эрэрин уонна уһуурун; -ан бар, кэл, ис, көр сыһыат туохтуур бэлиэтиир хайааһына сабаламмытын уонна салгыы сайдар, уһуур туруктаабын көрдөрөр; -а обус, -а тарт халыыптаах көрүнг тэтимнээхтик, күүстээхтик, эмискэ уонна уһун собуустук буолар хайааһыны; -ан ис, -а/-ыы сырыт, -а/-ыы тур бытааннык уонна уһуннук тохтообокко биир күдүүс онгоһуллар хайааһыны; -а/-ыы түс, -а/-ыы обус кылгас кэмнэ, соһуччу онгоһулан түмүктэнэр хайааһыны бэлиэтиир. Маннык халыыптарынан бэриллэр ХК истиилгэ туттулуутун көрөбүт:

1. -ан сыһыат туохтуур бар, эр көмө туохтуур уонна туттуу падежка турар - быт аат туохтуур бар туохтууру кытта ситиминэн бэриллэр сабалыыр көрүнг хас биирдии халыыба тус-туспа ураты суолталаах буолар:

а) Хайааһын сангарды сабаланан эрэрин бэлиэтиир -ан эр ХК маннык истиилгэ туттуллар:

- КИ-гэр: *Бэбэһээ киэһээнниттэн аны тыалыран ийримтийэн эрэр* (СД СТА 282). - *Онон, дьэ аны Дьуур баһылыктаан эрэр* (СО Д 36). *Өссө бу биэнсийэбэ тахсан эрэбин* (СЧ БК 8). *Энин-дьүһүн олох кэлэн эрдэбин* (ЕН Х 9). *Ленинградка убайым Костя кэргэннэнэн эрэр үһү* (ИС С 5). *Собуруу диэкиттэн биир киһи тургэнник хааман дьулуруйан иһэр этэ* (АА СК 6). *Оттон мин... Арааһа, өтөрүнэн өрүттүбэт үлүгэрбэр дьүгэлийэн эрэбин ээ...* (ЕН Х 33) *Хата, ол киммит кийиит буолан эрэрий?* (ИС С 8).

- УУИ-гэ: *Харалдык сангарды тахсан эрэр* (СД ОТТ 13). *Сахачаан Алааппыйа диэн кыракый унуохтаах*

чагаарыйбыт дьахтарга салдьыр муостаах дьабыллаах обуһун сиэттэрэн, бэйэтэ суха тутан, Сахаар оҕонньор сонуок хабыллар хаба ортотунан хайа тыырдаран **баран эрэр эбит** (АА СК 92). Көрүөх бэтэрээ иккэрдинэ Светлана сыап иннигэр охтубут байыас диэки **сыылан эрэр этэ** (СД СТА 1 42).

- ПИ-гэр уус-уран публицистикаба: *Өрөспүүбүлүкэлэр сыһыа экономика уонна бэлиитикэ хайысхатын сүрүннүүр буолан эрэллэр* (КК). Ол да урдунэн диктатураны билиммэт, урдуку былаас өттүттэн куөмчүлээһини ылыммат гражданскай уопсастыбаба тиэрдэр суол төрдүгэр, төһө да ыарыылаахтык, эрэйдээхтик да буоллар **киирэ сатаан эрэбит** (СС).

б) сыһыат туохтуур бэлиэтиир хайааһына саҕаламмытын уонна салгыы сайдар, үһүүр туруктаабын бэлиэтиир *-ан бар, кэл, ис, көр* ХК УУИ уонна КИ- гэр көстөр: *Микиитэ нухарыйан барда* (АА СК 9). *Эмиэ ытаан ньиккирээбитинэн барда. (...) Маайа эмиэ ытаан бөлүөхтээн барда* (АА СК 37). *Сотору буолаат поезд, маннай бытааннык сыбарыйан, онтон улам-улам тургэтээн, айаннаан дьигиһийэн барда* (СД СТА I 16). *Кырдык, сайынны кун тыа кэтэбэр санньыйыта Бахсырыйа баай олобор хотуттан-собурууттан, илинтэн-арбааттан киһи-суөһү тобуоруйан барда* (СД ОТТ 84). *Кэпсэтэн, тапсыһан, тылбыт өһүллэн барда* (СД СТА I 16). *Тугу-тугу лахсыйан бардын, добоор?* (СЕ П 253) *Арахсар мүнүүтэ субу тийэн кэлбитэ* (СД II СТА 17).

в) түргэнник эбэтэр тиэтэйэн оноһуулар дэгэттээх сабаланаан эрэр хайааһыны бэлиэтиир *-бытыһан бар* ХК эмиэ УУИ уонна КИ-гэр туттуулар: *Даарыйа эмээхсин ааҕан ситилибэт кэрэ кэпсээннэриттэн биридэстэрин кэпсээбитинэн барар* (АА СК 28). Нуучча

харабын истээт бары **санарбытынан бардылар** (АА СК 10).

2. Тэтимнээхтик, күүстээхтик, эмискэ уонна үһүн собуустук буолар хайааһыны көрдөрөр -а орус, -а тарт халыып КИ уонна УУИ-гэ квстөр: - **Чоочо баай, тура тарт!** Эн үрдүк ааккар, суон сураххар ыар ыалдьыт кэллим (СД ОТТ 35). **Бу мин, Манчаары Баһылай, эн аар-саарга тарбаабыт албан ааккын ааттаан кэллим...** Аанньын **астара обус** (СД ОТТ 54).

3. Бытааннык уонна үһүннүк тохтообокко биир күдүүс онгоһулар хайааһыны көрдөрөр -ан ис, -а/-ыы сырыт, -а/-ыы тур халыып тиэкистэн уонна халыыбыттан тутулуктанан хас да суолгаланыан сөп [8. 284]. Ол курдук үһуур көрүнгээх ХК УУИ уонна КИ-гэр манньк суолтаны бэлиэтиир буолан туттулар:

- салбанан бара турар хайааһыны: **Тутуллубут кустар оонньууттан туораан иһэллэр** (СД ОТТ 16). **Чаас командирын соруудабын толоро үһүө буолан куоракка баран иһэбит** (СД СТА I 21). **Манчаары-мохсобол тушпуг куһа элбээн истэ** (СД ОТТ 1). **Дьиктитэ диэн – онтугар барытыгар буруйдаах кини тус бэйэтэ буолара көстөн, дакаастанан иһэр** (Т Б 16). **Булчут офонньордоох эмээхин, чэ кытаат, сакааста ылан сырдырбатан ис!** (ИС С 12) **Оттон ол киһи таһырдыа тилир гынна да, хотон диэки сүүрэн хоочугурайа турда** (ЕН X 7). **Кинилэри аһыйан Өлөксөй ытыы турда** (АА СК 31). **Хотонно Харачаас диэн соботох ынахтара тэпсэнэлии турар** (АА СК 5). **Сайылык оболоро Манчаарылаах дьиэлэрин тэлгэхэтигэр мунньустан оонньоу сылдыллар** (СД ОТТ 10). **Уол тыы тумсуттан умса баттыы сатыыр** (АА СК 8). **Офонньорум ол киэһэни быһа, үөрэттэбэ буолан, лэбэйдээн тахсыбыта** (ИС С 16).

- мэлды буола турар хайааһыны: *Тыа, хонуу бүтүннүүтэ кийиит кыыстыы киэргэнэн, көбөрөн чэлгийэн турара* (СД СТА II 13). *Ааттаах Киэлимэ ходуһа араас өннөрдөөх үүнүүлээх отунан долгуннура турда* (АА СК 190). *Дьиэ таһыгар киэн чалбахтар килэһэ сыгаллар* (АА СК 6). *Сылтан сыл, күнтэн күн олох эбии тупсан иһэр курдук* (СЧ БК 9). *Билигин автомобилиы салайарга үлэлии сылдыабын* (СЕ П 254). *Аны түөһэйэннин Бачыы да, Бачыы дии сылдыаайабын* (СЧ БК 10).

-ан ис, -а/-ыы сырыт, -а/-ыы тур халыып эмиэ ити курдук салҕанан бара турар, мэлды буола турар хайааһыны бэлиэтииргэ ПИ-гэр уус-уран публицистикаба: *Бөдөн тобурах туорахтара тэйиэккэлэһэ ойоллор. Ону сэргэни тула үмүөрүспүт, зонтик, целлофан сабыы анныгар бүгэн турар дьон сүрдээбин соһуйа-өмүрү, дыктиргии одуулаһаллар. Көрүөх түгэнэ сир манхайа быһыытыһар* (БС ННБ 102). *Билигин ити тыллара хас хаһыат аайы күн бүгүнгээннэ диэри бэчээттэнэ тураллар* (КК). *Оттон таһаһаһы үбүлээһиннэ диэн быйылгы өрөспүүбүлүкэ бүддьүөтэ бырайыагар 1050 мөл. солк. көрүллэн үрүнүнэн-харанан сурулла сылдыар* (СС). *Мин оччолорго Российской Федерация 1990-1995 сыллардаабы норуодунай депутатынан Москваба үлэлии сылдыарым* (КК). *Бүөтүр Тобуруокапка сотору-сотору сылдыа турабын* (БС ННБ 97).

4. Кылгас кэмнэ, соһуччу оноһуллан түмүктэнэр хайааһыны бэлиэтиир - а/-ыы түс, -а/-ыы обус халыыптаах кылгыыр көрүннээх ХК УУИ уонна КИ-гэр маннык суолталаабын иһин туттуллар:

- кылгас кэмнэ, ситэтэ суох уонна эмискэ, күүтүллүбэтэх өттүттэн оноһулар хайааһыны бэлиэтиир: *Ыраах харааран эрэр тыыны көрөөт,*

кэннинэн **чинэккэлии түстэ** (АА СК 9). Надежда Алексеевна олбуор таһыгар тахсан, хайа диэки барыабын билбэтэхтии **тохтуу түстэ** (СД СТА II 7). Кыргыттар соһуйбуттара, онтон **үөрэ түспүттэрэ** (ЕН СКТ 14). “Буоста нууччатын” кытта Мэхээлэ уонна Киргиэлэй Дьөгүөрэлтэр уонна хас да атын мааны сахалар биир киэһэ балаҕанна **туола түстүлэр** (АА СК 10). Федор Васильевич, ырбаахытын сиэбинэн харабын туора-маары соттумахтаат, кыбыстыбыт курдук, хап-сабар оронугар **олоро түстэ** (СД СТА II 25). Үһүк дьиэ биэс сүүсчэкэ миэтирэ хаалбытын кэннэ, ньимийэн сыппыт дьиэлэр, олбуордар, окуопалар кутаа уотунан үһүүра түспүттэрэ (СД СТА I 35). Чэ, кыратык **олоро түһүөххэ** (СЧ БК 17).

- түргэнник эбэтэр ыксаан онгоһулар хайааһыны көрдөрөр: *Хайа, Маайа, тура охсубуккун дуу?* (СЧ БК 26) - **Куоластыы охсуобун...** Итиитэ да бэрт (ЕН X 12). Федор Васильевич, ырбаахытын сиэбинэн харабын туора-маары соттумахтаат, кыбыстыбыт курдук, хап-сабар оронугар **олоро түстэ** (СД СТА II 25). Чоочо соһуйбутун омуунугар тири олбобуттан **өгдөннөөн ылла** (СД СТА 301).

ПИ-гэр уус-уран публицистикаба: *Оннообу хаһыат үлэһитэ Баян Винокуров тылбаастатан, “Столб Кулаковского” диэн ааттаан, оройуонун хаһыатыгар ахсынныы 5 күнүгэр бэчээттэтэ охсубута* (БС ННБ 98). Мин эмиэ ырыаһыт оболорум үөрэхтэрин салгыы хайа диэки хайыһыннарар туһунан санааба сылдыар киһи **сэргии түстэбим дии** (СС).

5. Хайааһын буолан бүппүтүн, түмүктэммитин көрдөрөр *-ан кэбис, -ан хаал, -ан биэр* халыыптаах түмүктүүр көрүгү УУИ уонна КИ-гэр ХК буолар: *Уоттара ууларын кинкиниир киэн халлаанна өрө тибиирэн*

*кэбистэ. Ордук үлүһүйэн, күүдэпчилэнэн табыста* (АА СК 183). *Сарсыарда уолу суорбанна суулаан баран сыарбаҕа олордон, хам кэлгийэн кэбистилэр* (АА СК 32). *Федор Васильевич, хоһуттан тахсан, остуол нөнүө оттүгэр, утары олорунаан кэбистэ* (СД СТА II 301). *Эн хопко-сипкэ букатын сапсыйан кэбис* (СЕ II 128). *Микиитэ Амма кытытыгар, тыытын аттыгар баар буолан хаалла* (АА СК 8). *Критикаланыам диэн олорор Аласов соһуйан хаалла* (СД СТА II 282). *Микиитэ үс атахтаах төгүрүк остуол анныгар саһан хаалла* (АА СК 5). *Добоор, иккиэн күрээн хаалыах* (ЕН X 18). *Өлөрүөхсүтү тута буллубут диэн уоскуйан хаалбыттар* (ЕН СКТ 12). *Туй-сиэ, тииһэ суох күтүр мээнэ санаран кэбистим* (ИС С 8). *Саба түспүт көлөһөммүтүн быыс булан гимнастеркабыт сиэбинэн ыксал үлүгэринэн туора-маары соттон кэбиһэбит* (СД СТА I 20). *Ону баара, хата, дьиэлэригэр ыьталаан кэбиспиттэр* (Т Б 14).

Түмүктүүр көрүнг халыыптаах ХК хайааһын түргэнник, тэтимнээхтик оҥоһууларын бэлиэтиир: *Киргизэлэй тэриэлкэтин түгэбэр хас да сүүтүк саба эттэр баалларын харбаан ылаат, уол ыстаабакка эрэ ыйыстыталаан кэбистэ* (АА СК 131). Маннык ХК-ни Амма Аччыгыһа биир кэрчиккэ утуу-субуу туттан хайааһын тэтимин көрдөрөр: *Туох ханнык иннинэ “Кутурбан остоолботун” уһулу тардан ыланнар туора соһон кэбистилэр. Тыаттан өссө ордук баарабай тиити кэрдэн киллэрэннэр хатырыгын хастыы тардан, алаас илин сабатыгар сэттэ кырыылаах “Үөрүү остоолботун” туру гурда туруоран кэбистилэр. Курунах тииттэри үлү кумалаан, кымырдаҕас курдук тула туһэннэр, биэс сиргэ кутаа уоту оттон куугунатан кэбистилэр. Үөрүү үгэнигэр, бэрт ыараханын кэрэйбэккэ ыланнар биир байтаһын*

*биэни суускэ биэрдилэр, сүллүлэр, хаттатын **хайһыа таргылар*** (АА СК 185).

Бу холобурга ааптар хайааһын күүһүн, тэтимин толору арийар баай кыахтаах туохтуур көрүнүн этии ахсын утум-ситим туһанан, өрө көтөбүллүүнү, үөрүүнү-көтүүнү аабааччыга тиэрдэр.

Түмүктүүр көрүнү халыыптаах ХК уус-уран публицистика тылыгар ойуулааһынна эмиэ күүстээх, түргэн тэтимнээх хайааһыны көрдөрөр: *Бэс ыйынаабы куйааһынан сырайа турар куну быстах хара былыт тахсан, саба **бүрүүкээн кэбиһэр**. Соботох киһи кыайан кууспат сэргэтин “Беларусь ” трактор өрө ходьорутан таһааран дирин дьаамаба туруору аспытын көмүү сабаланырын кытта, этинг этэн дьигиһиттэ. Ол кэмнэ бөдөн хойуу тобурах **кутан-симэн барар**. Бөдөк тобурах туорахтара **тэйиэккэлэһэ ойоллор*** (БС ННБ 102).

Манньык ситимнэ ааспыт кэми биэрэр этэ эбиискэ, күүһүрдэр эбиискэ эбиллиэн сөп: *Ол күн эн эрдэ **баран хаалбыт этинг*** (СЧ БК 9). *Обонньор биһикки олорон эрэн үлэбэ **тиксэн хааллыбыт дии, хата*** (СЧ БК 11). *Кини бу икки хараба суох кэриим ытыгар аан **аһан биэрбитэ дии*** (СД ОТТ 12).

Тыаһы үтүктэр, дьүһүннүүр туохтуур көмө тылы кытта ситимэ түмүктүүр көрүннээх буолуон сөп. Манньык ХК КИ уонна УУИ-гэ көстөр: *Тонмут, тымныйбыт буоллаххына - курууска ангара испиирдэ **кылк гыннаран кэбис*** (ИС С 14). *Обуруот баһанатын үрдүгэр турарын **кып гыннаран ыллым ээ...*** (СО Д 47) *Бу Омуос обонньор, ити иирсээннээх Таллаайап сотору собус кырдыбыта-ыалдыбыта буола түһэн **”харк” гыннан хаалыахпыт ээ*** (ИС С 17). *Уол ыкса **халбарыс гынна*** (АА СК 33). *Микиитэ **чугурус гынна*** (АА СК 33). *Сэтэлээх*

туохха эрэ иннибиттии **чолох гына түстэ** (ЕН X 28).  
*Онтон тэлигириэйкэтин уолуга нэлэkkэйдэммит Киирик эмиэ **дьирэс гына түспүтэ*** (СД ОТТ 135).

Тыаһы үтүктэр тыл кылгас кэмнээх биир тыаһы бэлиэтиир суолталаах. Маннык суолта аттарыллыбыт халыыбынан үөскүүр ХК-бэ эмиэ хаалар.

Уус-уран публицистикаба: *Кэнники кэлэр дьылларга саха үөрэбин, саха тылын үөрэтэр дьон, Өксөкүлээх Өлөксөй үйэтэ оннук этэ диэн, туспа бэлээтээн **ааһыахтара*** (БС ННБ 97). *Онон Бүлүү орто сүүрүгэ арыы курдук **хаалан хаалар*** (БП БКК 31). *Аны туран киһим аартыгы чопчу ханна баарын **билбэт буолан хаалбыта*** (БС ННБ 94). *Долгуйан, куолаһа титирэстээн, кыайан **кэлсээбэт буолан хаалара*** (БП БКК 8). *Соробун көрбөтөбүм, киэр **хайыһан кэбиспитим*** (СС).

НИ уонна ДьИ-гэр биирдэ эмит сэдэх көстүү быһыытынан көрүҥ халыыптаах ХК туттуллуон сөп. Биһиги ылбыт тиэкиспитигэр көрүҥ халыыптаах ХК ДьИ-гэр үс, НИ-гэр түөрт төгүл көһүннэ.

ДьИ-гэр: *Өрөспүүбүлүкэ, Арасыйа бүттүүнүн курдук, экономической реформалар сабаланаар сүһүөх кэмнэрин **түмүктээн эрэр*** (СУДЬ). *Биһиги сана бириэмэ, саналыы өйдөөһүн уонна сана бэлиитикэ сабаланыытын көрдөрөр ХХI үйэбэ уонна үһүс тыһыынча сылга **үктэнэн эрэбит*** (СУДЬ). *Ол эрээри биирдии киһиэхэ нолуок буолбатах дохуоттарга Саха Республикаата мэлдьитин **хаалан иһэр*** (СУДЬ 22.12.2000).

НИ-гэр: *Ол ылыныы Өктөөп өрөбөлүүссүйэтин кэнниттэн ордук кэнгээн уонна сакалыы ис хоһооннонон **бара турар*** (СБТ II 85). *Ол гынан баран өйдөбул барымтаба тустаабын быһыытынан тыл барымта аатын курдук **буолан хаалар*** (СБТ II 22). *Учуонайдар пирити*

*бытарыты кээмэйн быһааран тураллар* (Х 9 38). *Биликки кэмкэ литературнай тыл сабыдыалынан диалектной лексикэ сыыһа симэлийэн, кыараан иһиэхтээх* (СБТ Л 93).

Онон маннык ХК ДьИ, НИ-гэр баар чахчыны ырытар, билиини эридьиэстиир сэхэргиир тиэкискэ дэнгнэ көстүүн сөп.

Л.Н. Харитонов туохтуур көрүүнүн халыбын чинчийэр үлэтигэр туохтуур көрүүнүн халыбы мэлдьи уларыһа-тэлэрийэ, сайда турар уратылаабын туһунан бэлиэтиир уонна маны таһынан, былыргыттан баар сорох халыыптар эргэрэн, сүтэн-инэн эрэллэр диэн суруйар [65. 9 С.].

Кэнники кэмнэ тыл маннык этигэн кыаба туттуллубат буолан, улам сүтэн барбытын П.А. Слепцов [46. 46-47 С.], Т.И. Петрова [39. 78 С.] бэлиэтииллэр.

П.А. Слепцов саха тылын көйгөтүтүү биир өттүнэн, тыл буомурар турукка киирэн, ыччат ньымсабайдык сангарбат тыла буолбутуттан уонна иккиһинэн, тылы ордук этигэн, иэйиилээх онорор, санаа толбонун арангалаан биэрэр күүһүн таба туһамматтан тахсар диэн быһаарар. Уонна салгыы маннык суруйар: “*көр, көрбөхтөө, көрүтэлээ, көрбөлөө, көрүүлээ, көрө түс, көрбөлүү түс, көрө орус, көрө биэр* о.д.а. хайааһын хайдах буоларын көрдөрөр элбэх ахсааннаах грамматика куормалара оннообор уус-уран литератураба улам сэдэхтик туттуллар буолан иһэллэр. Оттон маннык этигэн, хомоһой, этэргэ дылы “иһэ истээх” грамматика өлүүскэлэрэ биһиги тылбытыгар төһөлөөх элбэх буолуохтарай! Бу барба баайы сатаан туһанарга бастаан барытын сиһилии арангалаан ырытан, араартаан, ис хоһоонун, дэгэтин, толбонун, туттуллар эйгэтин

арыйяха наада эбээт. Грамматика наука быһыытынан сүрүн анала, үтүө туһата онуоха буолар” [46. 47 С.].

Билинни киһи аттарыллыбыт халыып оннугар сыһыарыы көмөтүнэн үөскүүр (синтетическэй) хайааһын араас дэгэтин чопчу көрдөрбөт, уопсайынан этэр халыыбы ордорор, ол иһин көрүҥ аттарыы халыыба абыйахтык туттуллар буолбут.

Көрүҥ халыыптаах туохтуурунан бэриллэр ХК хайааһын араас дэгэтин, күүһүн, тэтимин, уһурун, кылгырын, сабаланырын, түмүктэнэрин толору көрдөрөр суолталаах буолан, уус-уран айымныы уонна кэпсэтии тылыгар туттуллар. Туохтуур араас көрүҥэ тылы байытар, ойуулуур-оһуордуур, этигэн суолтатын күүһүрдэр ньыма буоларын иһин КИ, УУИ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистика тылыгар истиил бэлиэтин үөскэтэр.

Туохтуур киэбэ субъект бэйэтин хайааһынын кытта сыһыанын сыаналыыр категория. Сыаналааччы сангарар киһи буолар, онон киэп хайааччы хайааһыны хайдах онгорорун сангарар киһи ылынарын көрдөрөр.

Буолуохтаах (үлэх), буолуон сөптөөх, буола илик, үгэс, сэрэйэр киэптэр сыһыарыы көмөтүнэн үөскүүллэрин таһынан, аттарыллыбыт халыыптаах буолаллар. Киэп маннык халыыбынан бэриллэр ХК КИ (10,23%), УУИ (7,75%) уонна ПИ уус-уран публицистикаба (6,67%) туттуллар.

Хайааһыны онгорорго сорукутуммыты, эбээһинэс курдук ылыммыты, күһэллибитти көрдөрөр буолуохтаах (үлэх) киэп аттарыллыбыт халыып буолар халыыба *-ар, -ыах* аат туохтуур *тустаах* эбиискэлээх сирэйдэниитинэн, буолбат халыыба *-ыа суох, -ымыах* аат туохтуур *тустаах* эбиискэлээх сирэйдэниитинэн үөскүүр. Холобур: *Эн*

хайаан да тыаба **тахсыах тустааххын**. Эн миигин кытта хайаан да **тахсыһыах тустааххын**. Мин тылбын **ылыныах тустааххын** (СЕ П 5). Бакыат ханнык да түбэлтэбэ өстөөх илиитигэр **кириэ суох тустаах** (СЕ П 24).

Үлэх киэбэ үөһэ этиллибит халыыбыгар *эт* эбиискэни эбинэн тардыы сыһыарылыаах сирэйдэннэбинэ ааспыт кэм суолталанар, эбэтэр буолуохтааба эрдэттэн биллэр, күүтүллэр хайааһыны көрдөрөр. Бу курдук ХК КИ-гэр туттуллар: *Ээ, арба били сибиинньэлэрбэр ас таһаарардаах этим* (СЧ БК 18). *Дьахтар сэмэлэниэхтээх, туора-маары халыйыны көнө суруннуохтээх этэ* (СС).

Инники этиллибиккэ эбэтэр туох эрэ төрүөккэ олобуран, хайааһын буолуон сөптөөбүн, буолар кыахтаабын эбэтэр сангарааччы сөбүлүүр, сүбэлиир, сүөргүлүүр о.д.а. санаатын биэрэр суолталаах буолуон сөптөөх хайааһын киэбин аттарыллыбыт халыыба *-ар, -ыа, -ыах* аат туохтуур *эт-*, *эбит* эбиискэни кытта холбохугуттан үөскүүр. КИ-гэр туттуллар холобура: *һорохпут ууга түһэн, һорохпут ыалдьан, һорохпут буккунна мунан өлөр этибит* (СЧ БК 23). *Күлүүһунэн хатаан да сылдыһан этэ* (СЧ БК 6). *Устунан күлүүс умнуулан да барыа этэ* (СЧ БК 6).

Манньык туохтуурга күүһүрдэр эбиискэ сыстыан сөп: *Оттон эн көмөлөһүөн этэ дии...* (СЧ БК 10) *Оттон бэйэн сүүрэн кириэн этэ буоллаба дии, уолум кэллэ диэннин* (СЧ БК 14).

Бу курдук хас биирдии халыып ураты дэгэт суолталааба, ону ааһан биир халыып тус-туһунан, холобур, *барар этим* халыып буолуон сөптөөх хайааһын суолтатыгар чопчу усулубуйа баара буоллар хайааһыны урут онгорбут буолуоҕу этэр, *-ыах* аат туохтуур

уопсайынан туох буолуон сөбүн этэр өйдөбүллээбэ, *-ар эт* бу суолтаны таһынан урут үгэс буолбут хайааһыны көрдөрөр суолталанар.

Хайааһын субу сангарар түгэннэ эбэтэр чопчу этиллибит кэмнэ оноһулла, буола илигин көрдөрөр буола илик хайааһын киэбэ *-а/-ыы* сыһыат туохтуурга илик эбиискэ эбиллэн үөскүүр. Истиилгэ ХК буолар холобура:

КИ-гэр: *Биһиэхэ чугаһаабыт кэннэ аһыйах сир ситэ оноһулла илик* (СЕ П 79). *Улааппытын кэннэ соччо түбэхэн көрө иликпин* (СЧ БК 10). *Оттон эн буоллабына миэхэ үчүгэйтэн атыны онгоро иликкин* (СО Д 39). *Омуос киирэ илик дуо?* (ИС С 9) *Эһиги билигин сана дьон тийиэххит. Кими да кытта билсэ-көрсө иликкит* (СЕ И 86). *Ол Бачыы, билигин Баһылай Баһылайабыс буоллаҕа дии, кэлэ сылдьа илик дуу, тугуй?* (СЧ БК 7) *Оттон туохпут да хомуллан бүтэ илик дии* (СЕ П 32). *Олох опытын дьик чахчытын кини дьөксө билэ илик буоллаҕа дии* (СЕ П 257).

ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа: *Адам партиятын билиннэ диэри киниттэн ордук ким да үнкүүлүү илик* (СС). *Урут маннык сэминээргэ сылдьа илигим* (СС ). *Бачча буолуохпар диэри итинник элбэх киэргэтиилээх сэргэни оссо көрө илик этим* (БС ННБ 91).

Урут мэлдьи эбэтэр үгэс буолбут хайааһыны бэлиэтиир үгэс киэбин аттарыллыбыт халыыба *-ар/-ыыр* аат туохтуур *эт* эбиискэни кытта холбоһуга тарды сыһыарыылаах сирэйдэнэр халыыба үөскэтэр. Маннык ХК истиилгэ туттуллар холобура:

КИ уонна УУИ-гэ: *Мин Маайабын ээ. ... Билбэтин дии... Оҕо эрдэхпитинэ бииргэ оонньуур этибит...* (СД СТА II 127) *Биһиги эйигин Сэрбэкэ диэн ааттыыр*

*этибит ээ, кылгас кыргыылаах баттахтаабын иһин. Ол ааккыттан өһүргэнэр этин* (СД СТА II 127). *Бу тэлгэхэбэ ити оёолор курдук, Сергейдээх эмиэ оонньоон да ахан биэрэллэр этэ* (СД СТА II 28). *Урут биһиги Тыа хаһаайыстыбатын министиэристибэтигэр киирсэр этибит* (СС).

Хайааһын сангарыах иннигэр урут буолбутун эбэтэр буолбатабын таайан, сабағалаан, сэрэйэн этэри көрдөрөр сэрэйэр киэп аттарыллыбыт халыыба -*тах* сыһыары тарды сыһыарыылаах сирэйдэниитигэр, -*ан* сыһыат туохтуурга *буолуо, чаччы* эбиискэ эбиллиитиинэн үөскүүр. Маннык ХК КИ уонна УУИ-гэ туттуллар холобура: *Таһырдыа төһө тымныыный? Ичигэс, былытырбыт, сүүрбэччэ эрэ кыраадыс буоллаҕа буолуо* (СЕ II 30). *Икки дьиэ тэлгэхэтин мунур баһылыга буолбут, кырдыан уонна уойан аргыый аҕай маһаннаабыт моойторуктаах хара ыт күн көрөр өттүгэр тала сылдьан сыламнаан, сааһы эмиэ тиэтэтэ сатаан эрдэбэ* (Т Б 13). *Бағар уу сууругун курдук устан ааспыт ойуулаах-оһуордаах оёо сааһын, бағар, этиэхтэн кэрэ эдэр-сэнэх кыыс оёо кылааннааҕа буолан сылдыбытын ахтара буолуо* (СД СТА I 16). *Обонньорум эрэйдээх сииккэ сиэлэн, хаарга хааман бултаабыт булдуң “бултаһан” эрдэхтэрэ* (ИС С 12).

-*тах* халыыпка араас дэгэт тыл, эбиискэ эбиллэн уонна тиэкистэн тутулуктанан, сэрэйэр киэп араас сэмсэ суолталанарын туһунан саха билинни литературнай тылын кырамаатыкатыгар суруллар [8. 342 С.].

Түмүктээн эттэххэ, аттарыллыбыт халыыптаах ойоёос киэбинэн бэриллэр ХК КИ, УУИ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа араас дэгэт суолталаах буолар. Киэп хайааччы бэйэтин хайааһынын кытта сыһыанын

сыаналыыры көрдөрөр аналлаах буолан, араас сыһыан көстөр КИ уонна УУИ-гэ туттуллар, бу икки истиил ураты бэлиэтэ буолар.

## 2). Кэм халыыба (урут ааспыт кэм)

Ааспыт кэм араас дэгэтин көрдөрөр маннык халыыптар бааллар: түмүктээх урут ааспыт кэм *-быт/-батах эбит + кэпсиирэ сыһыарыыта*, түмүктээх ааспыт кэм *-ан турардаах + кэпсиирэ сыһыарыыта*, биирдэ буолбут ааспыт кэм *-быт + тардыы сыһыарыыта баар, суох*, биирдэ буолбут урут ааспыт кэм *-лаах э- + тардыы сыһыарыыта*, *-ан турардаах э- + тардыы сыһыарыыта*, туоһулаах урут ааспыт кэм *-быт/-батах эт- + тардыы сыһыарыыта*, туоһулаах биирдэ буолбут урут ааспыт кэм *-быттаах/-батахтаах эт- + тардыы сыһыарыыта*, түмүктээх биирдэ буолбут урут ааспыт кэм *-быттаах/-батахтаах эт- + тардыы сыһыарыыта* [24. 75-135 С.; 9. 312-315, 317-320 С.]

Урут ааспыт кэми көрдөрөр аттарыы халыып ХК УУИ (2,33%), КИ (2,27%) уонна ПИ уус-уран публицистикаба (2,22%) туттуллар. Холобур:

- түмүктээх урут ааспыт кэм КИ уонна УУИ-гэ: *Онон дьаданыта уруурбаһан, мунгатыян үөбүллүбүт эбит* (АА СК 151). *Күүстээх баҕарыыттан, дьиннээх мунатыйыыттан тахсыбыт харах уута сир симэбэр тыыннаах сиик буолан түспүт эбит* (АА СК 19). *Өрөспүүбүлүкэбэ уолаттарга киирэн оонньоон турардаахпын* (ЕН СКТ 24).

Маннык халыып ПИ-гэр уус-уран публицистикаба көстүөн сөп: *Кырдьыгы кистээбэккэ эттэххэ, урут тыа сириин энергетикатыгар болҕомтобутун уурбатах эбиппит* (СС). *Саха сириттэн талыллыбыт депутаттарга партия Саха обкомун тэрийэр отделын сэбиэдиссэийин*

*солбуйааччынан үлэлээбит Шамиль Гизатулин сыһыарыллыбыт этэ* (КК).

- туоһулаах урут ааспыт кэм: *Бээ-бээ, били күүһүн, тыа хаһаайыстыбатын үлэһиттэрин бырааһынньыгар хаартыскатын бэлэхтээбит этэ ээ* (ИС С 15). *Бу үйэбэ оройуон тойотторо түлүшүөһүннээбэт этилэр* (СЧ БК 12). *Кырдьык, мин эйигин Маня диэн ыһырбат этим ээ* (СЕ П 250).

Онон ааспыт кэм аттарыллыбыт халыыбынан бэриллэр ХК кэм дэгэтин көрдөрөр буолан, араас сыһыан кэстөр, ойуулуур-дьуһуннүүр аналлаах УУИ, КИ-гэр туттуллар.

### **1) Үлүбүөй хайааһын суолталаах ситим ХК**

Түһүк сыһыарыылаах тыл араас тылы кытта ситимэ кэпсиирэ буолара саха тылын сиинтэксинин дыкти кэстүүтүнэн аабыллар. Түһүк халыыптаах тыл уонна түһүк үөскэтэр ситимэ судургу этии кэпсиирэтэ буоларын туһунан саха тылын үөрэбэр Л.Н. Харитонов, Е.И. Убрятова, Е.И. Коркина, М.А. Черосов, Н.Н. Неустроев чинчийэр тиэмэлэригэр сыһыаран көрбүттэрэ, Г.Г. Филиппов “Саха тылыгар предикативнай падежтааһын” үлэтигэр сиһилии ырытыллар [60. 96-126 С.].

Түһүк сыһыарыылаах аат туохтуур көмө тылы кытта ситимэ үлүбүөй халыып (инфинитив, хайааһын аата) суолтатын үөскэтэр. Маны таһынан сыһыат туохтуур көмө туохтууру кытта ситимигэр эмиэ үлүбүөй хайааһын суолтата кэстөр. Хайааччы сыал-сорук оностор, дьулуһар хайааһына инфинитив өйдөбүллэнэр, маннык халыып нуучча тылын хайанааччы суолталаах инфинитивигэр сөп түбэхэр [60. 98 С.].

Е.И. Коркина төрүт, сыһыарыы, туохтуу, миэстэ түһүгэр турар аат туохтуур көмө туохтууру, ааты кытта ситимнэхэн, арахсыспат дэгэт суолталаах халыбы үөскэтэрин ыйар [24. 28 С.]. Оттон Г.Г. Филиппов аат туохтуур маннык туттулларын инфинитив суолталаны курдук көрөр. Ол курдук маннык халыыпка кыттар түһүк сыһыарыылаах сүрүн хайааһыны ааттыыр, сыал-сорук буолар, буолара баҕарыллар хайааһыны бэлиэтиир бастакы предикативнай чилиэн (ПЧ) объектной инфинитив суолтатын ылынар, оттон маны салайар иккис ПЧ дэгэт өйдөбүллэнэрин этэр [60. 96-118 С., 126 С.].

Үлүбүөй хайааһын суолталаах ситиминэн бэриллэр ХК (ҮХСХК) истиилгэ барытыгар, ол эрээри араастык туттуллар: НИ - 92%, ДьИ - 60%, ПИ - 45,55%, КИ - 36,36% уонна УУИ - 11,63%. Көстөрүн курдук, маннык ХК НИ, ДьИ-гэр элбэх.

Маннык ситим истиил ахсын араас дэгэт суолталаах буолар. Г.Г. Филиппов быһаарарынан, бу халыып “ыңгырыныны”, “дьаһалы” (Неустроев Н.Н.) бэлиэтиирэ үлүбүөй халыып сүрүн ис хоһооно, оттон манна хайааччы уонна сангарааччы сыһыана көстөрө дэгэт дэнэр [60. 104 С.].

ҮХСХК ДьИ-гэр мэлдьи туттуллар халыыптаах, холобур, *-ыах тустаах; -ыах + туохтуу түһүк сыһыарыыта / сөп; -ыа суохтаах; -ар, -быт буолуохтаах.*

Бу истиил ирдэбилигэр, ураты айылгытыгар сөп түбэхэр маннык суолталаах ҮХСХК көстөр:

- буолуохтаах дэгэт: *Хаттаан страховкалыыр операциялар бастакы учурат Саха республикатыгар баар страховкалыыр тэрилтэлэр икки ардыларыгар ытыллыах тустаахтар (СУДь). Үп бары хамсааһыннара алмааһы*

хостуур сиргэ барых тустаахтар (СУДь).

- бу истиилгэ саамай тарбаммыт көнүллүүр дэгэт үксүгэр киһи быраабын туһунан ис хоһоонноох тиэкискэ: *Сайаапкаба сайаапканы биэрээччи объёгы приватизациялааһын туһунан көрдөһүүтэ **сыһыарыллыан сөп*** (СУДь). *Республика бас билиитигэр сыһыарыллар көннөрү акциялартан турар акциялар холбоһуктарын, олору араартааһын туһунан быһаарыы ылыллыар диэри, Саха Республикатын Правительства куонкурустаах төрүккэ олобуран итэбэллээх салайыыга **биэриэн сөп*** (СУДь). *Государственной былаас олохтоох органнара бэйэлэрин боломуочуйаларыгар сөп сөп түбэһиннэрэн аччыгый предпринимательствоны өйөөһүн бары боппуруостарын быһаараллар, ол иһигэр аччыгый предпринимательствоны өйөөһүнгэ бэйэлэрин үптэрин уонна ресурсаларын суотугар атын эбии дьаһаллары **туттуохтарын сөп*** (СУДь). *Буруйу онорууну сэрэтэр үлэни хааччыыыга анаммыт үп, материальной уонна атын средстволар бу сокуонунан көрүллүбүт сыалга **туттуллуохтарын сөп*** (СУДь). *Ыксаллаах быһыыны-майгыны служебнай силиэстийэлээһин түмүктэринэн матырыйааллар холубунай дьыаланы тэрийии уонна буруйдаахтары эппиэтинэскэ тардар туһунан боппуруоһу быһаарарга анаан силиэстийэлиир уорганнарга **бэриллиэхтэрин сөп*** (СУДь);

- хайааһын оноһууларын бобор, хаайар дэгэт: *Муниципальной тэриллии баһылыгын боломуочуйаларын атын төлөнөр үлэни кытта хос толорор муниципальной тэриллии баһылыга ... олохтоох салайыныы туһааннаах бэрэстэбиитэллээх органыттан сөбүлэнгэ суох хос толорор үлэтиттэн, сокуонунан көрүллүбүт түбэлтэлэртэнн ураты, **үһүлүө суохтаах*** (СУДь 20.06.2000). *Сааһын ситэ илик*

оҗо сабыылаах көрүннээх анал үөрэтэр-иитэр учреждениеҕа сылдыһытын болдьоҗо үс сылтан **ордуо суохтаах** (СУДь 3.11.99).

- модьуйар дэгэт: Алкоголлаах бородууксуйаны кутан атыылыыр атыһыттар, буфетчиктар, барменнар уо.д.а. дьон үлэлиир миэстэлэрэ туһааннаах атыы-эргиэн оборудованиетытан, мээрэйдиир инвентарынан уонна иһитинэн- хомуоһунан **хааччылыбыт буолуохтаахтар** (СУДь) о.д.а.

ПИ-гэр дьыала тылыгар чугас матырыйаалга бу курдук ҮХСХК көстөр:

- буолуон сөптөөх: *Предприятиелар дьинэ пассажирдары таһыыны **улаатыннарыхтарын сөп** (СС). Оттон быһаарыылаах сылга ахсаан чуолкай буолуо диэн **эрэниэххэ сөп** (СС). Экспортан дохуот кириитэ 1,5-2 төгүл **улаатыан сөп** (СС). Бу навигация аһыллыытыгар эмиэ харгыһы **онгоруон сөп** (СС). Холобур, баан клиеннэр счеттарыттан нолуогу аабыыны уһаттабына пенянан эрэ **накаастаныан сөп** (СС).*

- баҕарар дэгэт: *Бастаан тэриллэригэр, үгүс политологтар сабаҕалаабыттарынан, унга-хангас күүстэри түмэ тардан **батыһыннарар аналлааҕа** (СС).*

*Манна аат туохтуур буол көмө туохтуурдуун ситимэ эмиэ туттуллар: Болҗомто **ууруллар буолла** (СС). Ол аата ити туһунан Төрүт сокуоннга эмиэ уларытыы **киирэр буолбут** (КК). “Саха Республикатыгар буруйу онгорууну утары охсуһуу проблемалара” республикатаабы научнай-практической конференция бастакы секцията экономикаҕа куттал суох буолуутун боппуруостарын дьүүллэспитэ **түбэһиэхчэ буолбатах** (СС).*

ҮХСХК сиһилиир түмүллүбүт объективнай билиини, баар чаччыны быһаарар, ырытар тиэкискэ НИ-

гэр туттуллар. Маннык ХК эмиэ мэлдьи кэриэтэ көстөр халыыптаах: *-ыах + туохтуу, сыһыарыы түһүк сыһыарыыта/сөп, -ыах + сыһыарыы түһүк сыһыарыыта наада, -ыыр наада, -ыах + туохтуу түһүк сыһыарыыта сөп; -быт буолуон сөп.* НИ-гэр бу курдук суолталаах ҮХСХК көстөр:

- буолуон сөптөөх: *Аһаҕас дорбооннору кыараҕастарынан-киэннэринэн, а.э. айах көндөйүн иһигэр тыл төһө котобуллуутунэн түөрт кэрингэ араарыахха сөп* (СТДУ 22). *Эттик хамсааһыны график көмөтүнэн эмиэ көрдөрүүххэ сөп* (Ф 9 18). *Хамсааһын графигын эттик координататын эрэ буолбакка, кини түргэнин эмиэ сыаналыахха сөп* (Ф 9 17). *Хамсааһын графигынан бириэмэ хайа эмэ кэрчигэр эттик сыбарыйыытын булуохха сөп* (Ф 9 10). *Онон эттик ис энергиятын киниэхэ үлэни онорон улаатыннарарыахха сөп* (Ф 8 7). *Туспа лексической биирим буолар маннык хоһулаһыылары паараласпыт тыларга киллэриэххэ сөп* (СБТ II 26);

- буолуон сөптөөх дэгэҕкэ сабаҕалыыр, сэрэйэр суолта хосуһар: *Тюрк уонна монгол тылларын былыргы бүтүүн хардарыта сыһыаннарын хаппакка туран, саха тылын тус бэйэтин да ыллахха, кини сорох автордар бэлиэтээбиттэрин курдук, тус-туһунан кэмнэргэ атын-атын монголлуу тыллары кытта ыксалаһа сылдьыбыт буолуон сөп* (СБТ II 84). *Сыһыарыылары былыргы тюрдуу төрүттэн ыла баар эбэтэр кэлин саха тылыгар бэйэтигэр да үөскээбит буолуохтарын сөп* (СБТ II 89). *Ол туохтуур олобун атын санга чаастарыттан, туохтуур бэйэтин да араас формаларыттан араарага туһуламмат буолуон сөп* (СТДУ 9). *Аһаҕас дорбоон күүскэ мөлтөөтөбүнэ симэлийиэн сөп* (СТДУ 24). *Сыһыарыы*

*аһаҕас дорбоонтон туруон эмиэ сөп* (СТДУ 13). *Кэлин ол төрүт буолбут быстах событие, көстүү умнуллуохтарын сөп* (СБТ II 31). *Оттон биир тыл курдук өйдөнөллөрө эбитэ буоллар, өс хоһооно сүтүүх этэ* (СБТ II 33);

- булгуччулаах сорук: *Онон, механика сүрүн соругун быһаарарга түргэн векторын /кени проекциятын/ билиэххэ наада* (Ф 9 17);

- ыһыар: *Уһун аһаҕас кылгаһынан солбуллуутуттан кылгас уонна уһун аһаҕас дорбооннор аралдьыһыларын арааран өйдүүр наада* (СТДУ 8). *Аһаҕас дорбооннор биир сүһүөхтээх тылларга ордук уһуннук этиллэллэрин өйдүүр наада* (СТДУ 22);

- көнүллүүр: *Ол эрэри кылгас кыараҕас уонна киэн аһаҕас дорбооннору туттууга халбаннааһын тыллар суолталарыгар бутууру таһаарбат эрэ буоллабына көнүллэниэн сөп* (СТДУ 23) о.д.а.

НИ-гэр дэгэт суолталаах ҮХСХК таһынан аат туохтуур буол туохтууру кытта ситимэ көстөр. Холобур: *Тыл грамматической суолтатын санарааччы барыта билэр, өйдүүр буолбатах* (СБТ II 23).

ПИ, УУИ уонна КИ-гэр ҮХСХК эмиэ араас дэгэт суолталаах туттулар. Маннык ХК-бэ аат туохтуур төрүт, сыһыарыы, туохтуу, миэстэ, туттуу, тэнгии түһүк халыыптаах буолуон сөп. УУИ, КИ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа бу курдук дэгэт суолталаах ҮХСХК көстөр:

- буолуохтаах дэгэт: *Мин тылбын ылыныах тустааххын* (СЕ II 5). *Эн хайаан даҕаны тыаҕа тахсыах тустааххын* (СЕ II 5).

- буолуон сөптөөх дэгэт: *Иккис сылын бүтэһигэр сааһыары эрэ кинилэр арыычча дуоспуруннаан көрсүбүттэрэ диэххэ сөп* (СД ОТГ 135). - *Хайатабын*

даѳаны **диэххэ сөл** (СД ОТТ 135). *Талааннаахтар кэтэхтэн үөрэнии усудубуйатын эмиэ билсиэхтэрин сөл эбит* (СС).

- *сорунар дэгэт*: Бэйи эрэ, доѳоор, Ылдѳаанабытын **ынгырыах баара** (СЧ БК 13) *Сага эмээхсинигэр сэлиэт тиктэрээри гынар үһү* (ИС С 11).

- *сабаѳалыыр дэгэт*: Былаан улаханын улахан да, Кэрэмээһэптээх суотгааһыннарынан, күүһү-уобу түмэн, кыаѳы барытын туһанан үлэлээтэххэ, **туолуон сөл этэ** (СД СТА IV 7). Онон суоппар кинини эбэтэр Давыдовы **өйдүөбүн сөл** (ЕН СКТ 12). Салгыы маннык бардаѳына саха саарыннара улуустан, тыа сириттэн тахсаллара **сабыллыан да сөл курдук** (КК 22.01.2000). Бачча сылдѳан баран фрокка да бары бииргэ **барарбыт буолуо** (СД СТА I 14).

- *баѳарар дэгэт*: Саатар бии оѳом баара эбитэ буоллар, киһи **аахтарыа, сүбэлэтиэ этэ** (СО Д 40). Суох, мин тугу да ыйыппаппын ээ. Боппуруоспун **этээри гынабын**, көннөрү (СЧ БК 22). - Сөдүөччүйээ, бии үнүргү иһит арыгыгын бу тойонго биэр. **Иһиэбин баѳарар** (АА СК 11). Эбэбэ барар кэбис. **Барбыт киһи...** (...) Баран тыыны **көрө охсон кэлбит киһи** (АА СК 7-8).

- *баѳарыллар сыал-сорук*: Букатын ханнык да кинигэни дьөлө үүнэн **тахсыахпытын сөл** (Т Б 18). Онон бу маннык быыстапкаларга элбэх ыччат **сылдѳыан наада** (КК 18.08.99).

- *булгуччулаах сорук*: *Коля, эн бу кэмнэ миигин кытта сырыттааххына сатанар* (СЕ П 5). *Мин эйигин хайдах ииппиппин өйдүөх тустааххын* (СЕ П 4). *Бирээмэ, миигин бу иннигэр бириэмийэлиэххэ наада* (СО Д 47). *Оччоѳо бэйэни биллэриэххэ наада* (ЕН Х 19). *Тугу барытын эрдэттэн толкуйдаан оноруохха наада* (Т Б 17).

*Кылаабынайа, дьон-сэргэ баҕарар баҕатын сөпкө ырытыахха эрэ наада* (КК).

- баҕарар дьулуур: *Олох биирдэ бэриллэр. Олорон хаалыахха баара* (СЧ БК 9).

- күһэллэр дэгэт: *Онон эн Арыылаах кэрэ сир эбит диэн бүк итэҕэйэн кэбиһэргэр эрэ тийиэбин* (СД СТА II 20).

- ылынар сүбэ: *Эдэркээн ырыаһыттар маннайгы сүрэхтэниилэрэ ситиһиилээхтик ааспытынан эбүрдэлиэххэ эрэ сөп* (СС).

- аат туохтуур көмө туохтууру кытта ситимэ эмиэ хайанааччы өйдөбүлүн бэлиэтиир: *Хата аска тиксэр буоллум* (СЧ БК 10). *Бу икки торумнар төһө алтыһаллара, дьүөрэлэллэрэ буолла?* (КК 22.01.2000) *Манчаары итинтэн атыннык хайдах да куотунуон булбата* (СД ОТТ 20).

М.П. Алексеев бэлиэтииринэн, кэлинги кэмгэ нуучча тылын сабыдыалынан тыл үөрүйэбин кэһэр эрэ буолбакка семантика, логика өттүнэн сыһалаах үлүбүөй халыып суолталаах ситим туттулар буолбут. Ол курдук инфинитив ситимэ сыһыат туохтуур ситимин оннугар: *уорарга холоммут – уора сатаабыт* (онн.), инфинитив ситимэ хайанааччы суолталаах аат туохтуур инфинитив оннугар: *эргинэри сатыыр уолтан – сатаан эргинэр уолтан* о.д.а. (13. 21-22 С.).

Онон буолуохтаах, көнүллүүр, булгуччулаах сорук, баҕарылар суолталаах ҮХСХК дьыала тылын сүрүн ирдэбилигэр, ураты айылгытыгар сөп түбэхэрин иһин, ДьИ-гэр үгүстүк көстөр.

Буолуон сөптөөх, булгуччулаах, ынырар, биирдэ эмит көнүллүүр дэгэттээх ҮХСХК НИ-гэр элбэхтик туттулар. Маннык ХК хайанааччы өйдөбүлүн биэрэр

буолан, ДьИ, НИ сиинтэксиһин биир ураты бэлиэтэ буолар.

Сыал-сорук буолар, баҕарыллар хайааһыны бэлиэтиир араас дэгэт өйдөбүллээх ҮХСХК киһи туе сыһыанын, санаатын көрдөрөргө КИ, УУИ уонна ПИ-гэр уус-уран публицистикаҕа туттуллар.

## 6 тиэмэ. Биир уустаах кэпсиирэ

Биир уустаах кэпсиирэ эмиэ биир уустаах туһаан курдук, истиил биир этигэн ньымата буолар.

Биир уустаах кэпсиирэ (БУК) хайааһын бары бэлиэтин төрдүттэн-төбөтүгэр тийэ ымпыгын-чымпыгын эридьиэстиир, этэр санааны чуолкайдаан, кэнэтэн, ситэрэн-хоторон толору биэрэр, сиһилиир, ойуулуур-оһуордуур ньыма быһыытынан, истиилгэ араастык туттуллар.

Манньык кэпсиирэ хайааһыны ойуулуур-дьуһуннүүр, санааны ситэрэр-хоторор, толору арыһар ньыма быһыытынан УУИ уонна ПИ-гэр туттуллар.

БУК хайааһыны толору арыһарга, сиһилииргэ көмөлөһөр уус-уран ньыма быһыытынан УУИ-гэ манньык суолталаах туттуллар:

1) Хайааччы онорор араас хайааһынын арааран, чопчулаан, ойуулаан- дьуһуннээн:

а) налыччы, ситимнээн кэпсиир сэхэргээһингэ хайааһын буолбутун, буоларын эбэтэр буолуобун көрдөрөр: *Ойобун уонна кырдыаҕас ийэтин кытта туоҕа да суох тахсыбыт эдэр аҕабыт уонча оболоммут, бэрт үгүс ынахтаммыт-сылгыламмыт, хара дьибэ хамначыгтаммыт* (АА СК 43). Манньык суолталаах биир уустаах кэпсиирэ кэпсэтии тылыгар эмиэ көстөр: *Варя.*

*Оттон эн колхозка агрономия сана ситиһиилэрин олохтуон, МТС көмөтүнэн, үлэбэ араас техниканы туттуон, үрдүк үүнүүнү ылыан, бурдук, обуруот сирин кэнэтиэн* (СЕ П 83).

б) хайааһыны арааран, чопчулаан биэрэрин таһынан утум-ситим, уочаратынан кэлэр хайааһыны онгорор: *Кини [Дьөгүөрдээн] саатын бэрт өр сотор, угуноохтуур, иитэр* (АА СК 63). Маннык чилиэн кэпсэтии тылыгар туттуллар: *Чокуурап. Варя, биһиги билигин баран, сээкэй докумуоммутун ылыах, кэлин хомунуохпут* (СЕ П 83).

в) хайааһын тэтимнээхтик, түргэнник онгоһууларын көрдөрөргө кэпсиирэ бэлиэтиир суолтата улам күүһүрэн, кэнээн иһэр туохтуурунан бэриллэн, субъект хайааһынын толору арыяр: *Кини эмээхсинэ Бороскуобуйа, ыыс арабаһынан чөрбөччү көрбөхтүүр, барыттан соһуйан-өмүрэн хабылалар, тэллэбэ тэлээрбэхтиэр диэри эрчимнээхтик эргичинниир* (АА СК 45).

г) ойуулуур-дьүһүннүүр эбэтэр сыһыаны-сыанабылы көрдөрөр тылынан бэриллэн, этигэн, эмоциональной суолта үөскүүр: *Обонньор оботун аһыыта, булдун хомолто көхсүн харабын дьөлө баттыыллар, күөмэйин куурдаллар, үөһүн тарбаталлар. Обонньор абалалар, өстүйэр, ситиһиэн бабарар. Ииссэр, үөхсэр, үнсэр* (АА СК 93).

д) киһи майгытын-сигилитин ойуулуур, сыаналыыр ньыма быһыытынан: *Бабыстыгас сирэйэ, үрбүт хабах курдук, үллэ кытаран, диринник тимиччи олорбут ыыс-арабас хараба чөнөрүйэн баран, дьону соруйан булан этиһэр, ииссэр, уолуктаһар. Сыллай Луха күүһэ, кини өйө аатыран эрэр* (АА СК 46).

2) уус-уран ойуулааһынга хайааһыны толору онгорор, бары өттүттэн сырдатар. Маннык кэпсиирэ тыаһы үтүктэр, дьүһүннүүр туохтуурунан бэриллэр: *Кини [хаар] хотугу дойду күтүр улахан сааскы күнэ күлтэйэн тахсыытыгар кыһыл, күөх, арабас, дьэнкир күндү таас кыырпахтара буолан **күлүмүрдүө**, күнүһүн кытай торбо солкотун кылаанын кэриэтэ көбөрүмтүйэ **суһумнуо**, күнэ суох түлэй бараан кыһынны кэмнэ кыыма өспүт холумтан күлүнүү **боруоруо**, үрдүк мэнэ халлааны дьүкээбил уота кытыаһыннара уматар түүннэригэр кустук дьэрэкээн өннөрүнэн **дыримниэ...*** (СД СТА 1 159)

Ити курдук сыһыаны-сыанабылы көрдөрөр (эмоциональнай) ойуулуур-дьүһүннүүр (экспрессивнэй) суолталаах тылларынан, дьүһүннүүр туохтуурунан бэриллэр БУК биридимиэти, көстүүнү, хайааһыны бары өттүттэн киэнник хабан, толору, сиһилээн биэрэринэн, көстөн кэлэр ойуулааһыны онгорорунан истиил ньыматын быһыытынан уус-уран айымныы тылыгар киэнник туттуллар.

БУК ПИ-гэр ааптар эмоциятын көрдөрөр, этигэн суолталанар: “Бастын баартыйа бассабыык барахсан” *“ордук уорун” уурашпатаба, “олохтоох толкуйун” булумматаба, “кэрэгэй үөрэбин” кэбиспэтэбэ, “ортотунан собус” оломнооботобо, “үгүс киһи сүбэтин” түмпэтэбэ* (БС ННБ 92).

Биир тылы хатылааһын, маарыннаһар суолталаах тылы туттуу – кэккэлэтии (параллелизм) норуот айымныытын тылыгар, ордук олонхоҕо киэнник тарҕаммыт. Фольклортан силистээх маннык ньыма уус-уран публицистикаба санааны күүһүрдэн, тоһоҕолоон бэлиэтиир, бигэргэтэр: *Оо, үчүгэйгин, кэрэбин да Лена!*

*Эн биэрэцкэр кини, (саха саллаата) үөскээбитэ, улааппыта, эн биэрэцкэр дьол, олох, таптал диэни өйдөөбүтэ буолбаат! Кинини эн киил этгээбитин, эрчимнээх сүрэхтээбитин!* (ТС ИТА)

Антитеза ньыматынан антоним тылы утарыта туруоруу биир уустаах чилиэн экспрессивнэй суолтатын үөскэтэр: *Эн эмиэ сылайабын, аччыктыыгын, куйаастан буһабын, тымныыттан тонобуун* (ТС ИТА).

БУК өйдөбүлү толору, чуолкайдык биэрэргэ, араас көстүүнү, дьайыыны о.д.а. сиһилииргэ ДьИ-гэр сокуон, уураах, ыйаах тылыгар туттуллар. Маннык кэпсиирэ сокуон, уураах, дьаһал тылыгар киһи, ханнык эмит эйгэ үлэһитэ туох эмит эбээһинэһин, үлэни толорор хайааһыны көрдөрөр: *Лицензия биэрэр урган лицензия бланкаларын ылар, учуоттуур уонна харайан уураар* (СУДь). *Театр салайааччыллара устаапка сөп түбэһиннэрэн уонна бэйэлэрин боломуочуйаларын иһинэн дэбиэринэһэ суох театр аатыттан үлэлииллэр, юридической кыахтаах тэрилтэлэри уонна биирдиилээн дьону кытта хардарыта сыһыаннаһыыларга кини интэриэһин туруулаһаллар, театр үбүн-малын дьаһайаллар, дуогабардары, ол иһигэр үлэ дуогабардарын түһэрсэллэр, дэбиэринэс биэрэллэр, кредитнэй тэрилтэлэргэ театр расчётнай уонна атын даһаны сөттөрун аһаллар, үбү дьаһайыы быраабынан туһаналлар, штатнай расписаниены бигэргэтэллэр, бирикээстэри таһаараллар уонна театр бары үлэһиттэригэр булгуччулаах ыйыылары биэрэллэр, театр үлэтин иһин эппиэтинэһи сүтэллэр* (СУДь 10.08.99).

БУК эмиэ хайааһын, дьайыы бары бэлиэтин ааһарга, сиһилииргэ НИ-гэр туттуллар: *Көннөрү тылга холуйдахха, тиэрмин үксэ олох аан дойду үрдүнэн*

*тарбаммыт көстүүтүн (наука, тиэхиньикэ, ускуустуба, бэлиитикэ, култуура өйдөбүллэрин) бэлиэтиир буолан, национальнай тыл уратытыгыттан тутулуга суох биир чуолкай суолталаах, биирдинги көрүөннээх, омук-омук аайы тарбанар, а.э. интернациональнай буолар (СТ ГЫ 28). Сымнаҕас бүтэй дорҕоон кэнниттэн эбэтэр сымнаҕас бүтэй дорҕооннор быыстарыгар турар нуучча я дорҕооно илин аһаҕас буолар уонна акустической састаабынан саха ээ дорҕоонугар маарынныырдык этиллэр (СБТ Ф 25).*

Онон БУК ДьИ уонна НИ-гэр хайааһыны хас да өттүттэн ситэри сиһилииргэ, бары бэлиэтин ааҕарга туттуллар, а.э. биир уустаах информацияны толору, ситэри тиэрдэр суолталаах. Маны сэргэ, бу чилиэн бу икки истиилгэ тиэкис ис утумун, тутулун онорорго көмөлөһөр. БУК ДьИ-ин уратыты бэлиэтин быһыытынан сыаналыахха сөп.

БУК УУИ-гэ уонна ПИ-гэр тыл дэгэт суолтатын, этигэн кыабын күүһүрдэр, эмоцияны үөскэтэр ньыма. Маны таһынан, маннык чилиэн этиини күүрээन्नээх онорон, үрдүк истиили үөскэтэр.

### **III ТУҔҮМЭХ. КЭПСИИРЭ КЭМИН ИСТИЛИИСТИКЭТЭ**

Туохтуур кэмин истиилгэ туттуллар уратытыгар чопчу кэм араас истиилгэ араас кээмэйдээбэ, тус-туспа суолтаны бэлиэтиирэ уонна киэнгэ этигэн кыаҕа киирэр. Туохтуур атын грамматической өйдөбүлүттэн кэм өйдөбүлэ истиил уратытын толору көрдөрөрө бэлиэтэнэр [7. 295 С]. Истилиистикэбэ ордук туохтуур кэмин синонима суолталаабын туһунан М.Н. Кожина маннык суруйар: “... специальным ее (стилистика) предметом

здесь является стилистическая синонимика, переносное употребление форм с учетом сферы их применения и преобладающая их частотность или, напротив, неупотребительность форм в отдельных областях общения” [23. 146 С.].

Кэм халыыптаах туохтуур кэпсиирэ истиилгэ туттуллар кээмэйн ырыты түмүгэр тахсыбытынан, истиил ахсын билинни кэмнээх туохтуур кэпсиирэ киэнник тарбаммыт. Ол эрэри маннык кэпсиирэ араас суолтаны бэлиэтиирин туһунан М.Н.Кожина: “Для разговорной и художественной речи характерно настоящее историческое, настоящее момента речи и настоящее в значении будущего; для научной — настоящее постоянное, или “вневременное”; для деловой — настоящее предписания, или долженствования,” — диэн суруйар [23. 146-147 С.].

Кэм халыыптаах туохтуур кэпсиирэ бары көрүнгө УУИ-гэ киэнник туттуллар. Холобур: *Микиитэ балабан кэннигэр соботобун хаалла. Эбэбэ киирэр чыычый. Эбэлэрэ — киэн, холку Амма өрүс балабаннарын аннынан тэлгэнэ нэлэһийэ уста турар. Унуор халлаанга харбыаласпыт тиксигэ хайалар кулуктэрэ ууга охсуллубуттар. Балабан аннынан эмпэрэ хара сыыр. Тэйиччи собуһунан “Бэһиэлэй ааттыга” диэн сыыры сырыынна хаһан оноһуллубут киэн суол Аммаба киирэр. Онно икки киһи олорор Молоохтор быыкаайык тыылара тумсуттан иирэбэ баайыллан турар. Эбэбэ барар кэбис. Барбыт киһи... Баран тыныны көрө охсон кэлбит киһи. Сүүрэн тийэн ыраахтан көрүүххэ. Микиитэ Амма кытытыгар, тытын аттыгар баар буолан хаалла. Бөлүүн уу кэлбит. Тыы аргый-аргый талбаарыйа турар. Амма томтойбут ортото күүстээх сүүрүгүнэн*

*дьулуруйар. Кытыыга чуумпу, иирэ хаппыт сэбирдэбэ аргый эргичийэ устар. Микиитэ атабын тумсунан иирэ сэбирдэбин өрө баста. Онтон атабынан ууну туора хаһыйбахтаата* (АА СК 7-8).

Суруйааччы билингни кэмнээх туохтуур кэпсиирэни мэлдьи буолар кэм өйдөбүллээх хайааһыны (*уста турар*) эбэтэр сангарар түгэннэ буолар хайааһыны (*баайыллан турар, талбаарыйа турар, дьулуруйар, эргичийэ устар*) ойуулуурга туһанар, хайааһын онһулулубутун бэлиэтииргэ билигин ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэни (*баар буолан хаалла, өрө баста, туора хаһыйбахтаата*), кэлин онһулууохтаах хайааһыны бэлиэтииргэ *киһи* диэн күүскэ баҕарыыны көрдөрөр эбиискэлээх аат туохтуур (инфинитив) уонна кэлэр кэмнээх аат туохтуур кэпсиирэни (*көрүөххэ*) туттар. Манньык араас кэмнээх туохтуурунан бэриллэр кэпсиирэ уус-уран сэхэргээһиннэ кэпсэтии тылыгар курдук эмиэ бэйэ-бэйэтин кытта дьүөрэлэхэр.

Туохтуур кэмин халыыба истиилгэ туттуллар уратыта ордук УУИ-гэ көстөр. Ол эрэри уус-уран айымньы тиэкиһигэр кэм өйдөбүлэ атын истиилгэ туттуллар кэмтэн биллэр уратылаабын туһунан И.Б.Голуб манньык суруйар: “... мир образов, созданных писателем, воплощается в художественном времени, которое не является непосредственным отображением реального. Временная структура художественного текста многообразна и сложна, в ней соединяется отражение объективного мира и вымысел писателя” [7. 298 С.]. Маны таһынан, туохтуур кэмин этигэн, хос суолтата тиэкис уопсай ис хоһоонуттан быһаччы тутуруктаах.

Араас кэмнээх туохтуур кэпсиирэ истиилгэ туттуллар хас да уратытын көрөргө киирэбит.

## 1 тиемэ. Билинги кэмнээх туохтуур кэпсиирэ

I. Билинги кэмнээх туохтуур кэпсиирэ УУИ-гэ ааптар бэйэтэ урут түбэспитин кэпсииригэр эбэтэр налыччы сэхэргииргэ ааспыт кэм хайааһынын көрдөрөр (настоящее историческое) (42,11%). Манньк туохтуур кэпсиирэ урут онһоһуллубут хайааһыны аабааччы харабар көстөн кэлэр курдук онһорор: *Арамаан, син бары биһиги аба көлүөнэ дьоннорбут курдук, үлэттэн атыны билбэт киһи этэ. (...) Күтүөтүм Афоня сааскы каникул сабана Хаандыгаттан кэлбитигэр, “үрүң чыычаахтар наһаа элбэхтэр, тулуктуу барыахха”, – диэн хаайбытым бэрдин иһин буолуо – ылынна. Биир уостаах отут иккилээх “субуйаанкы” сааны сүкпүт күтүөтүм кэнниттэн, атабым сири билбэт буола үөрэн, үөрүүбүттэн өрүтэ ойон ыла-ыла хаамабын (ЕН X 227).*

Ааспыт кэм хайааһынын ойуулуурга билинги кэм халыыптаах кэпсиирэ норуот тылынан уус-уран айымньытын тылыгар, чуолаан, үһүйээннэ, номоһо эмиэ инники бэлиэтэммитин курдук суолталаах туттуллара көстөр: *Ол алааска Болугур киирэн, Туора тумулун төбөтүгэр турар маска ситиитин акар төбөтүн баайан баран, Ынах Өлбүт саамай синньигэс сиринэн ситиитин быһа тардан таһааран, унуоргу кэриигэ турар үөккэ баайбыт. Дьэ, онтон кини, Туора кытыытынан Уһун Бэс сиһинэн ааһар айан суолугар киирэн, суол кытыытыгар үүнэн турар баай харыйаны кэрдэн, айан суолун туора охторон кэбиһэр. Ол охторбут харыйатын төрдүгэр, кумаартан түптэлэнэн баран, чөнгөчөк үрдүгэр олорон, ыспыраабынньык кэлэрин кэтэһэр (НьУ 51).*

Билинги кэмнээх туохтуур кэпсиирэ ПИ-гэр киэнник туттуллар. Ол курдук манньк туохтуурунан

бэриллэр кэпсиирэ хаһыат тылыгар - 39,73%, уус- уран публицистика тылыгар - 53% ылар. Бу истиилгэ билингни кэм бэлиэтиир суолтата ааптар суруйар истиилэ кэпсэтии эбэтэр кинигэ тылыгар чугаһыттан тутулуктанар.

Билингни кэмнээх туохтуур кэпсиирэ маннык араас суолталаах:

1) урут буолбуту көрдөрөгө (настоящее историческое) ПИ-ин маннык жанрыгар көстөр:

- кэпсэтии истиилигэр чугас интервьюга: *Сүөдэр – саамай кыра уол. Кэргэннэммэтэх киһи. Наһаа да сайаҕас, наһаа да өйдөөх. Дьоппуоннуу билэр, англиялыы билэр, бэйэтин тылын сахалыы, нууччалыы билэр уонна ханнык эрэ латинскай тылы билэр. Сордообун, быстар дьылҕалаах киһи буолан, кэргэннэммэтэ ини. (...) Улахан Уйбаан икки аччыгый Уйбаан иккيني Лаамыга сууттаан өлөрбүттэр этэ. Наар Дьоппуону кытта эргинэллэр. Аччыгый Уйбаантан Хабырылла диэн уол кэргэннэммэккэ өлбүтэ (БС ННБ 134-135).*

- уус-уран уочаркаҕа: *1917 сыллаахха дьоллоох Дьокуускай куоракка киирэн атыһыкка илии-атах үлэһит буолбута. Ити кэмнэ Аан дойду атыһахтаах уулуу аймаммыта - революция, үрүн, кыһыл сэриитэ. (...) Биир күһүннү харана түүн Баһылайы тэлиэгэбэ чөмөхтөммүт сааны-сэби, ботуруоннары маньырга харабылыннан анаатылар. Тэлиэгэни эргийэ хаамыталыы сылдьан кининэйэн ыллыыр. Иккис балаһантан Строд сытар муннугун туһайытынан түннүк чумэчи уотунан сырдыыр (СС).*

2) урут буолбут хайааһыны хайдах баарынан, күүһүрдэн биэрэргэ: *Киэһэ күн кириитин саҕана кэнники баржа кутурук өртүттэн буруо бурхачыйан*

тахсыбыта. (...) Алдан эмискэ ынчыктыы түстэ. *Ыһыы-хаһыы, ытаһыы бөбө. Тыллара наар: “Спасите, братцы!” - диэн ыраахха диэри дуораһыйан олорор. Сорохторо тымныы ууга тутатына бараллар, кыахтаахтара биэрэккэ харбаан тахсаллар. Тахсыбыттары саллааттар кэрийэ сылдьан: “Ложись!” - диэн хаһыытаан тымныы, хаардаах сиргэ сытыартаан иһэллэр, үрдүлэринэн автоматынан ытыалыылар* (БП БКК 110). Бу холобурга сэһэргэнэр алдьархай кэмигэр дьон уолуйбут, куттаммыт кэмигэр хайааһыны билинҥи кэмнээх туохтуур толору тириэрдэр. Манна билинҥи кэм кэпсэтии тылын толбонун үөскэтэр уонна тылы-өһү этигэн онорор.

3) ааспыты кэпсииргэ тиэкиһи сэргэх онорон, аабааччы болбумтотун тардарга хаһыат тылыгар репортажка: *Тайвань – КНДР оонньооччулара атыттары олох тулуппатылар. (...) Партияларга киирсиилэрэ эмиэ итинник. Күүстээх да буулдьаны тохтотуохтуу хамсаналлар. Мээчиги сиргэ да түһэн истэбинэ умсан антах угаараллар. Соробор биирдэрэ 19:16 чорбойон истэбинэ ситэн кыайаллар* (СС. 58 киилэлээхтэргэ *Дьокуускай бөбөһө Миила Каженкин Амма уола Ваня Филипповтыын тустуулара үгүс мөккүөрү тарта. (...) Уолаттар иккистээн түһүнэн кэбиһэллэр. Бастаан Каженкин уолун партерга икки баалга эргитэн чорбойо түһэр* (ЭС).

4) сангарар, суруйар кэми көрдөрөргө сурукка, корреспонденцияҕа: *Аатым Кирилл диэн, 10-с кылааска үөрэнэбин. Дьоммуттан куруук туспа, интернакка олорбут буоламмын, бу суругу суруйан эрэбин* (ЭС).

5) сангарар эрэ кэмнэ буолар хайааһыны көрдөрбөккө, киэн суолтаҕа кинигэ истиилинэн суруллар матырыйаалга: *Кинилэр маастарыстыбалара эбиллэригэр*

**сабыдыаллыыр, холобур буолар, сулус курдук үрдүккэ угуйталыыр** (СС).

б) уус-уран ойуулааһын онорорго репортаж жанрынан суруллар тизэискэ: *Саһарчы буспут сэлиэһинэй бурдуктаах бааһына оргууй тылга долгуһуйар. Бааһына саамай ортотугар икки комбайн үүммүт бурдугу бокуойа суох быстаран, быыла үөһэ халлаанга тийэ өрүкүйэр. Эдэр механизатор комбайн рычагыһын үөһэ-аллара баттаатабына, комбайн үүнэн турар бурдугу биир тэнник ньылбы салаан куолайыгар куттар* (СС 13.09.2000).

7) кэлэр кэми көрдөрөргө уус-уран айымньы уонна уус-уран публицистика истиилигэр: *Онно кини мин билэр дьонум 20 бырыһыана арыгыһыт диэн ааһан таһаарбыт. Бу улахан сыыппара. Биэс киһиттэн биирэ. Бу аһыйаабатабына саха эстэр кутталлаах. Бэйэтин доруобуйата сатарыйар, кэнэбэскитэ кэхтэр* (БП БКК 19).

*Ини эбиискэлээх билинни кэмнээх туохтуурунан бэриллэр кэпсиирэ кэлэр кэми бэлиэтиир: Баһылык буолар бағалаах барахсаттар сүүрэн-көтөн, этэн- тыһынан ахан биэрдилэр, дьэ сынньанаахтыгыллар ини. (...) Эһин бэйэлээх элбэҕи да эрэннэрбиттэрэ, онтуларын ама умнан кэбиспэттэр ини. Дьэ үлэлээн-хамнаан үллэннэтэллэр ини* (С).

Билинни кэмнээх туохтуур кэпсиирэ ДьИ-гэр саамай киэнник туттуллар халыып буолар (92,83%). Маннык кэпсиирэ бу истиил айылгытынан быһаарар, ыйар-кэрдэр, дыһал биэрэр суолтаны сүгэр: *Сыана государственнай дьиссипилиинэтин кэһии түмүгэр сыананы үөскэтиинэн дьарыктанааччыттан үп-харчы киириитэ ордубутун ирдээн ылыыны (...) нолуок*

тэрилтэлэрэ **онгороллор** (СУДЬ). Лицензияны атын юридической кыахтаах тэрилтэбэ эбэтэр биирдиилээн предпринимателлэргэ биэри **бобуллар** (СУДЬ). Сага болдьоххо дуогабар, быраабыла курдук, туттулла сылдыар дуогабар болдьобо бүтүн биир ыйтан хойутааһына суох **түһэрсиллэр** (СУДЬ).

ДЬИ-гэр билинни кэм туохтуура итинник суолтаны бэлиэтиирин таһынан, чопчу биир кэми көрдөрбөт буолуон сөп (настоящее вневременного действия). Манньк туохтуур кэпсиирэ быһыытынан туттуллар холобура: *Российской Федерация уонна Саха Республиката туттулла сылдыар сокуон суолталаах быраап аакталарыгар сөп түбэхэр сыананы, тарыыбы **сөбүлэхэр** уонна **бигэргэтэр** (СУДЬ). Доруобуйа харыстабылын уорганнара: а) чэбдик олох иһин **охсуһаллар**; б) социальной кутталлаах бөлөххө киирэр, итиэннэ арыгыга ылларбыт, наркотиктары, сүһүрдэр средстволары туттар уонна туора майгыга-сигилигэ тиэрдэр ыарыылаах саастарын ситэ илик оболору **булаллар, бэлиэбэ ылаллар, чинчийэллэр, кэтээн көрөллөр** уонна босхо **эмтииллэр** (СУДЬ).*

Билинни кэмнээх туохтуур кэпсиирэ НИ-гэр эмиэ үгүстүк көстөр (90,38%). Наука тылын манньк уратытын М.Н. Кожина ырытар тииптээх тиэкис туттулларынан быһаарар: “... использование настоящего [времени] или его значительное преобладание свойственно описанию” [23. 211 С.].

НИ-гэр билинни кэмнээх туохтуур кэпсиирэ манньк суолталаах:

- чопчу наука истиилигэр теорема дакаастыырга, уопут онгорорго баар чаччыны дакаастыыр: *Түөрт муннугу **тутабыт** (Геометрия). Остуолга баар сиэрэ араас*

көрүнүн, холбоһуктарын **көрүң**. Реакция ханнык усудуобуйаба барарын тэннэбилгэ **Ыйың** (X 9 32).

- НИ мэлдьи буолар хайааһыны көрдөрөрө бу истиил ураты бэлиэтэ буолар: *Силлиһии мэлдьи кэриэтэ туохтуур уларыяр формаларыгар уонна туохтууртан аат тыл уөскээһинигэр бэлиэтэнэр* (СТДУ 13). *Сомобо тыллары кытта сэргэ тылга уларыбакка куруук биирдик өс хоһоонноро, тыл номохторо, ох тыллар туттуллалар. Ол гынан баран манньк этиилэргэ сомобо тылларга курдук этии бүтүннүүтэ холбуу лексическэй суолталамат, биирдии тыллары суолталара сүшпэт* (СБТ Л 33). *Итии бэриллителигэр эттик ылар эбэтэр сутэрэр энергиятын итии ахсаана диэн ааттанар* (Ф 8 19).

## 2 тиэмэ. Ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ

Ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ УУИ-гэ билинни кэми баһыйар (48,47%). Манньк кэпсиирэ иккис киэнник туттуллар истиилэ - ПИ (40,59%), КИ-гэр абыахтык туттуллар (15,44%). Ааспыт кэмнээх туохтуурунан бэриллэр кэпсиирэ саамай абыахтык ДЬИ (1,05%) уонна НИ-гэр (5,85%) көстөр.

Ааспыт кэм УУИ-гэ дэгэт, сэмсэ суолтаны ылынар. Бу кэм туттуллар эйгэтэ уус-уран истиил, суолтатын туһунан нуучча тылыгар манньк бэлиэтиллэр: «...основная сфера их употребления - язык художественной литературы. Именно здесь они выступают как стилистическое средство, сохраняя свойственные живой разговорной речи модальные значения и яркую эмоциональную окраску» (150. 49-50 С.).

КИ уонна УУИ-гэ ааспыт кэм арааһыттан билигин ааспыт кэмнээх тус туохтуур кэпсиирэ урут ааспыт кэмнээбэр ордук элбэхтик туттуллар: билигин ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ КИ - 77,08%, УУИ - 59,11% ылар, урут ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ КИ - 22,92%, УУИ - 40,89% ылар.

Саха тылын үөрэбэр урут ааспыт кэм араас дэгэтин көрдөрөр халыыптар баалара бэлиэтэнэр: түмүктээх урут ааспыт кэм, биирдэ буолбут урут ааспыт кэм, туоһулаах урут ааспыт кэм, туоһулаах биирдэ буолбут урут ааспыт кэм, түмүктээх биирдэ буолбут урут ааспыт кэм.

Е.И. Коркина “Наклонения глагола в якутском языке” диэн туохтуур киэбин чинчийэр үлэтигэр ааспыт кэм араас суолтатын сиһилии суруйар [24]. Манна араас хос, дэгэт суолталаах туохтуур кэмэ: кэпсэтии тылыгар туттуллар түмүктээх ааспыт кэм кылгаабыт халыыба [24. 82 С.], сангарар кэмнэ түмүктэнэр суолталаах хайааһыны бэлиэтиир урут ааспыт кэм [84 С.], ааспыты сэхэргииргэ туттуллар сангарыах ыраах иннинэ түмүктэммит хайааһыны бэлиэтиир урут ааспыт кэм [86-87 С.], эбиискэни, сыһыан тылы, көмө тылы кытта ситимнэхэр туохтуур урут ааспыт кэмин араас суолтата [87-90 С.], биирдэ, албаска онһулулубут хайааһыны бэлиэтиир биирдэ буолбут урут ааспыт кэм [97-101 С.], сангарар киһи сөбөрүн, кыһыйарын-абарарын көрдөрөр дэгэт суолталаах биирдэ буолбут урут ааспыт кэм [102 С.], ааспыт кэм суолтатын сүтэрэн, көрүн суолталанар [102 С.] - хайааһын түргэнник онһулулубутун көрдөрөр биирдэ буолбут урут ааспыт кэм о.д.а. киэнник ырытыллар.

Итинник араас дэгэттээх урут ааспыт кэмнээх туохтуурунан бэриллэр кэпсиирэ КИ уонна УУИ-гэ

киэнник туттуллар. Ол курдук:

- хайааһын түмүктэммитин көрдөрөр урут ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ хайааһын түмүгэ сангарар түгэннэ биллэрин бэлиэтииргэ: *Гражданин следователь, эн сүбэн хойугаабыт... Үтүөбэ тиэрдиэхтээх киһим барбыта, букатыннаахтык... (ЕН СКТ 37) Кини миигин киргиз дуу, казах дуу буолуо **диэбит эбит** (АА КО 113). *Олус куттаныман, оболор!.. Ылыахтара! Мин эмиэ бостуой наһаа куттанан **муннаммыт этим!*** (АА КО 139)*

- түмүктээх урут ааспыт кэм санарых иннинэ түмүктэнэн бүшпүт хайааһыны сэхэргииргэ табыгастаах: *Булунтан төннөн иһэн кыһылларга **түбэспитим**. Харчылаахпын билиэхтэрэ, былдьыахтара диэн куттанан, дьуһун кубулуйарбар **тийбитим** (ЕН Х 14). Кини бу дойдуга бэрт өр **олорбут**. Ойобун уонна кырдыаҕас ийэтин кытта тута да суох тахсыбыт эдэр аҕабыт уонча **оболоммут**, бэрт үгүс **ынахтаммыт сылгыламмыт**, хара дьиэбэ **хамначчытаммыт** (АА СК 43).*

- *эбит* сыһыан тылы кытта ситимнэхэр түмүктээх урут ааспыт кэмнээх туохтуур урут буолбут хайааһын билинни кэмнэ биллэрин көрдөрөр дэгэт суолтаны күүһүрдөр: *Киргизлэй Дьөгүөрэл Мэхээлэ Дьөгүөрэби кытта туохтан эрэ кыһырсан **сылдыспат буолбуттар эбит*** (АА СК 234).

- *туоһулаах урут ааспыт кэм хайааһын урут буолбутун туоһулуур*: Ол күн эн эрдэ баран **хаалбыт этин...** Кэлин, эһиилигэр этэ бадаҕа, эмиэ ыһыахха эн Дьөгүөр бокуонньуктуун сылдыаргын көрбүтүм (*СЧ БК 9*).

Е.И Коркина үөһэ бэлиэтэнэр үлэтигэр ырыппыт урут ааспыт кэм араас дэгэтин көрдөрөр туохтуур кэпсиирэ халыыба мантан да атын киэн суолтата бу икки

истиилгэ үгүстүк көстөр.

Онон ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ УУИ-гэ дэгэт, этигэн суолтаны биэрэр кыахтаах истиил ньымата буолар.

ПИ-гэр ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ эмиэ балачча киэнник туттуллар (40,59%). Билигин ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ хаһыат тылыгар - 28,9%, уус-уран публицистика тылыгар - 10,48%, урут ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ хаһыат тылыгар - 15,07%, уус-уран публицистика тылыгар - 27,21% ылар. Көстөрүн курдук, хаһыат тылыгар билигин ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ баһыйар, оттон уус-уран публицистикаба урут ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ элбэх. Маннык көстүүнү хаһыат тыла ордук күннээби сонуну сэхэргииринэн, тирээн турар тиэмэлээбинэн, холобур, *Ахсынньы 1 күнүгэр С ГУ ректора Анатолий Алексеев пресс-конференцияны ЫЫТТА* (СС 6.10.2000); оттон уус-уран публицистика - интервью, ахтыы, очерк урут буолан ааспыты киэнник көрдөрөрүнэн, быһаарыахха сөп, холобур: *Сити кэнниттэн мин, Ытык Күөлгэ тахсан, Ф.Г. Сивцеви көрбүт тылын-өһүн истибит, аймахтарын билэр, 86 саастаах Д.Е. Габышев обонньору кытта КЭПСЭПИТИМ* (БС ННБ 134).

Хаһыат тылыгар билигин ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ маннык туттуллара көстөр:

- иһитиннэрэр ис хоһоонноох тизкискэ, хроникаба: *Дьокуускай. Атырдыах ыйын 26 күнүгэр СР Президенэ ситэриилээх былаас органнын салайааччыларын кытта сүбэ мунньабы ЫЫТТА. СР Правительствотын Председателин солбуйааччы Матвей Мучин салайар кадрдары кытта үлэ туругун туһунан иһитиннэрдэ* (СС). Балабан ыйын 11 күнүгэр А.С.

*Пушкин аатынан нуучча театрыгар республика куттал суох буолуутун органнарын 80 сылыгар аналлаах үөрүүлээх мунньах **буолла**. Саалаҕа **ФСБ үлэһиттэрэ, Россия атын куораттарыттан ыалдьыттар уонна ынырыылаах дьон муһуннулар** (СС).*

- *этэ, эбит* диэн көмө тыллаах аат туохтуур кэпсиирэ эмиэ уус-уран истиилгэ курдук, урут буолбут түбэлтэни сэхэргииргэ: ***Кыһыллар хайа күн кэлиэхтэриттэн ыла саха бастыкын кыыллаабытынан, ытыалаабытынан кэлбиттэрэ*** диэн. Ол ону, бэл диэтэр, үөрэх оҕотугар тийэ **билэллэр, өйдүүлэр этэ** (БС ННБ 115)

- *кэпсэтии тылын толбонун биэрэргэ: Мин эбэм Ирина хаһыс оҕотун чуолкай билбэтим. Ийэм бу Федор Гаврильевич туһунан **кэпсээбэт этэ**. (...) Кини баарыгар бу Федор туһунан олох **кэпсээбэт этэ**, хаартыскаларын **кистиир этэ**, тороскуус диирэ* (БС ННБ 157). *Онно мин уһуннук олорбут курдук санаабытым. Кэлин билбитим, абыйах ый **олорбут эбиһит*** (БП БКК 9).

ПИ-гэр туохтуур ааспыт кэмэ киэнг суолтаҕа туттуллан, тыл-өс этигэн кыабын күүһүрдэр, бу истиили УУИ-гэ чугас, сийилээһини сэргэх онгорор.

Ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ ДьИ уонна НИ-гэр абыйахтык көстөр (ДьИ - 1,05%, НИ - 5,85). ДьИ-гэр билигин ааспыт кэмнээх кэпсиирэ урут ааспыт кэмнээх кэпсиирэни баһыйар буоллаҕына (80%), НИ-гэр урут ааспыт кэмнээх кэпсиирэ ордук туттуллар (73,68%).

Билигин ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ ДьИ-гэр ытыллыбыт үлэни- хамнаһы отчуоттуурга туттуллар: ***Толуйуулаах пенсиялар орто кээмэйдэрэ 692 солкуобайга тэннэстэ, онон сыл сабаланыытын кытта тэннээтэххэ, 48 солкуобайынан **улаатта**. Тобус ый түмүгүнэн***

Государственной бюджеттан социальной политика дьаһалларын үбүлээһин былаанна көрүллүбүтүтгэн биэс уон бырыһыан **оноһулунна**. СР Правительствота инбэлииттэри социальной көмүскээһин, олорор дьиэни-уоту биэриигэ инбэлииттэргэ чэптэтиилэри оноруу кэккэ нормативной акталарын **ылынна**. Б.д. абыс ыйыгар 747 ветеран, инбэлиит, инбэлиит оҕо, ол иһигэр халаан уутугар түбэспит улуустартан 130 инбэлиит оҕо санаторнай-курортнай эмтээһиннэ **хабылынна** (СӨ Бырабыыталыстыбатын дакылаата. - СС). Туохтуур ааспыт кэмтэн билигин ааспыт кэм информацияны чопчу, быһаччы биэрэр буолан, бу истиил уратытыгар ордук сөп түбэхэр.

Урут ааспыт кэмнээх кэпсиирэ НИ-гэр автобиографияны кэпсиир тиэкискэ көстөр: *Профессор Н.Д. Дьячковской 1929 сыллаахха муус устар 12 күнүгэр Чурапчы улууһугар Алабар нэһилиэгэр колхозтаах ыалга төрөөбүтэ. 1947 с. Чурапчытаабы педагогической училищени туйгуннук үөрэнэн бүтэрбитэ. (...) Николай Демьянович 1957 с. Ленинградтаабы государственной университетка академик Л. В. Щерба аатынан экспериментальной фонетика лабораториятыгар аспирантураба үөрэнэ киирбитэ. Онно кини профессор М. И. Матусевич салалтатынан санга дорбоонун анал ньыманан чинчийэргэ үөрэммитэ* (СБТ Ф 4).

Мань таһынан, урут ааспыт кэмнээх кэпсиирэ бу истиилгэ чинчийээччи суруйбут үлэтин ырытарга эмиэ туттулар: *К.Л. Бертолле (1748-1822). Франция химигэ, академик. Химия реакциятын барыытын ис тутулун аан бастаан үөрэппитэ* (Х 9 34). 1899 с. Дьокуускайга Бетлингк алфавитынан Э.К. Пекарскай “Словарь якутского языка” диэн тылдытын бастакы кинигэтэ

*бэчээттэммитэ. Отгон 1907 сылтан ити тылдыт Петербурга сангалы бэчээттэниитэ сабаламмыта уонна революция иннинэ бэһис кинигэтэ тахсыбыта (1917 с.) (СБТ Л 6). 1963 с. “Кирии тыллар дорбооннорун уларытан ылыны” диэн бастакы кинигэтэ тахсыбыта. 1966 с. “Саха тылын аһаҕас дорбоонноро” тиэмэбэ филологической наука кандидата буолбута. Ити үлэтэ 1971 с. бэчээттэммитэ (СБТ Ф 4).*

Көстөрүн курдук, урут ааспыт кэмнээх кэпсиирэ НИ-гэр сэхэргиир эбэтэр ырытар ис хоһоонноох тиэкискэ туттуллар.

### 3 тиэмэ. Кэлэр кэмнээх туохтуур кэпсиирэ

Кэлэр кэмнээх туохтуур кэпсиирэ КИ (12,33%), УУИ (9,42%) уонна ПИ (12,54%) атын истиилгэ тэннээтэххэ, син көстөр. Кэлэр кэмнээх туохтуур атын кэм оннугар көһөрүллэн туттулуннабына, этигэн суолта үөскүүрү бэлиэтэнэр (54. 301 С.). Маны таһынан, кэлэр кэмнээх туохтуур кэпсиирэ хос, сэмсэ суолтаны сүгэн, истиил уратытын үөскэтэр.

Ол курдук кэлэр кэмнээх кэпсиирэ КИ уонна УУИ-гэ кэпсэтии тылын көрдөрөргө манньк суолталаах:

- булгуччу онһуулар хайааһыны эбэтэр хайааһын онһууларыгар эрэнэри бэлиэтиир: - *Кулуупка дуо? Тобо? - Кулуупка, кулуупка. Үнкүүлүөхпүт! Оонньоохпүт! Ыллыахпыт-туойуохпүт! (...)* - *Чэ, туох да диэ, эйигин кулуупка хайаан да илдээн тэйиэм!* (СД СТА II 276) ...*Федор Васильевич сыылба-бытаан бэйэтэ сүр эрчимнээхтик ойон туран, хоһун халбанын тэлэйэ баттаата. - Күн бүгүн кэпсэтиһиэм!..* (СД СТА II 473)

- онһуулуохтаах хайааһынтан сэрэнэри,

дьяарханары көрдөрөр: *Бу да киһи тылын! Сыл ангардаабы түмүккэ тihэх миэстэбэ тэбиллиэхпит. Тохсунньутаабы мунньахха куһаҕан холобурга киириэхпит. Өссө онно Аласовпыт туран тыл этэрэ буолуо: эн биһикки куһаҕаммытыттан оскуола үөрэбин билиитэ мөлтөөбүтүн туһунан (СД СТА II 471). Туох аатай, добор, бүдүгүрбүт кырдыаҕас дьонно дылы билингэттэн оһох аанын манаан олорор диэн! Бу курдук буоллаахха, киһи кырдык да, эрдэ кырдыһан сөп!* (СД СТА II 276)

- кэпсэтии тылыгар билинни кэм оннугар туттуллан, официальной кэпсэтии толбонун биэрэр: *Мин эйиэхэ сайабылыанньа аҕаллым. Ону сибилигин аабаргар көрдөһүөм этэ* (СЕ II 252).

- кэлэр кэми көрдөрбөккө, уопсайынан түмэн этэр: *Ханнык да бэйэлээх улуу артист сценаҕа сырыы ахсын долгуйа-долгуйа тахсар дииллэр. Ол чаччы, оннук буолуохтаах. Арай халтурщик, ремесленник эрэ сценаҕа тымныы сүрэхтээх тахсыан сөп. Учуутал үлэтэ син-биир айар үлэ. Тымныы сүрэхтээх киһи дьиннээх артист да, дьиннээх учуутал да буолуон сатамнат. (...) Оннукка тийбит киһи учууталлаан туһалаабат, буортулуон эрэ сөп* (СД СТА II 70-71) о.д.а.

ДьИ-гэр кэлэр кэмнээх кэпсиирэ ыйар-кэрдэр, дьаһал биэрэр ис хоһоонноох тизкискэ онһулуон сөп, сабаҕаланар хайааһыны бэлиэтииргэ туттуллар (6,12%). Бу истиилгэ үксүгэр -*ыах* аат туохтуур сөп эбиискэни кытта ситимэ маннык тутаах чилиэн буолар: *Тус көмө хаһаайыстыбаларга онһулулубут тыа хаһаайыстыбатын бородууксуйатын, ...атыылаһан ылыыны олохтуур предприятиелары уонна тэрилтэлэри, кинилэр тэрээһин-быраап көрүннэриттэн тутулуга суох, нолуоктаан ылыыга*

*нолуок сокуоннарынан чэлчэтиилэр **олохтонуохтарын сөл.** ... Тус көмө хаһаайыстыбаны тутар гражданнар атын тыа хаһаайыстыбатын табаарын онорооччулары кытта, бас билии көрүнүттэн тутулуга суох, кыттыһан потребительской кооперативтары **тэриниэхтэрин сөл** (СУДь).*

Аат тыл уонна көмө туохтуур халыбыа кэлэр кэмнэ турара көстөр: *Уопсастыбаннай сибээстэһиини сайыннарыыга Бырабыыталыстыба аһаҕас үлэтэ өрөспүүбүлүкэбэ норуоттар икки ардыларыгар эйэ дэмнээх быһыыны-майгыны тутуһарга **кыах биэриэбэ** (СУДь). Аччыгый предпринимательствоны өйүүр өрөспүүбүлүкэтээби уонна улуустаабы фондалар аччыгый предпринимательство субъектарыгар кылгас болдохтоох кредити биэриигэ кинилэргэ иэс үбүлүүр учреждениелар иннилэригэр **мэктиэһитинэн буолуохтарын сөл** (СУДь).*

### III түһүмэх түмүгэ

Түмүктээн эттэххэ, туохтуур кэмин халыбыа туттулук истиилгэ араас хос, дэгэт суолтаны бэлиэтиир:

1. Билинни кэмнээх кэпсиирэ истиилгэ туттуллар сэмсэ суолтата элбэх. Ол курдук маннык кэпсиирэ КИ, УУИ уонна ПИ-гэр ааспыт кэми ойуулуур ис хоһоонноох тиэкискэ налыччы сэхэргииргэ хайааһыны хайдах баарынан күүскэ биэрэр, харахха көстөр хартыына, уусуран ойуулааһын онорор этигэн суолталанар. Маны таһынан, кэлэр кэми кэпсииргэ эмиэ туттулуон сөл.

Билинни кэмнээх туохтуур кэпсиирэ быһаарарга, ыйарга-кэрдэргэ, дыһал биэрэргэ табыгастаабын иһин уонна чопчу билинни кэми эрэ көрдөрбөккө, түмэн биэрэр суолталаах буолан ДЬИ-гэр эмиэ туттуллар,

истиил уратыгын көрдөрөр.

Манньк кэмнээх туохтуур кэпсиирэ баар чахчыны дакаастыырга, мэлдьи буолар хайааһыны көрдөрөргө табыгастаах буолан НИ-гэр көстөрө бу истиил ураты бэлиэтэ буолар. Билинги кэм дьыала уонна наука тылыгар туттулар сүрүн халыып.

2. Ааспыт кэмнээх, ордук урут ааспыт кэмнээх кэпсиирэ КИ уонна УУИ-гэ араас дэгэт суолтаны бэлиэтиир. Ол курдук түмүктээх урут ааспыт кэмнээх, биирдэ буолбут, туоһулаах, туоһулаах биирдэ буолбут, түмүктээх биирдэ буолбут урут ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ УУИ-гэ кэпсэтии тылын этигэн суолтатын биэрэр кыахтаах. Ааспыт уонна билинги кэми дьүөрэлээн туттуу уус- уран, ойуулуур, сэхэргиир ньыма көстүүтэ буолан, УУИ сүрүн бэлиэтэ буолар.

Билигин ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ ПИ-гэр – хаһыат тылыгар урут буолбут хайааһыны сэхэргииргэ иһитиннэрэр ис хоһоонноох тиэкискэ, хроникаба туттулар. Оттон *эбит* көмө туохтууру, *үһү* эбиискэни кытта ситимнэспит ааспыт кэмнээх туохтуурунан бэриллэр кэпсиирэ араас сэмсэ, хос суолтаны сүгэн, уус-уран публицистика араас жанрыгар костер. Онон ааспыт кэм арааһын туттуу ПИ сүрүн бэлиэтэ буолар.

Ааспыт кэмнээх кэпсиирэ ДьИ уонна НИ-гэр сэдэх. Манньк бэриллэр этии чилиэнэ дьыала тылыгар ытыллыбыт үлэни-хамнаһы отчуоттуурга табыгастаах, оттон наука тылыгар чинчийээччи олобун кэпсииргэ, үлэтин ырытарга туттулар.

3. Кэлэр кэмнээх туохтуур кэпсиирэ КИ уонна УУИ-гэ соробор эмиэ хос, сэмсэ суолтаны ылынар. Ол курдук манньк этии чилиэнэ булгуччу оноһулар хайааһыны эбэтэр хайааһын оноһуларыгар эрэнэри

бэлиэтиир; онгоһуллуохтаах хайааһынтан сэрэнэри, дьаарханары көрдөрөр; КИ-гэр билингги кэм оннугар туттуллан, официальной кэпсэтии толбонун биэрэр; тинһэбэр, кэлэр кэм суолтатыгар буолбакка, уопсайынан түмэн этэр ис хоһоонноһор.

Кэлэр кэмнээх туохтуур кэпсиирэ ДьИ-гэр ыйар-кэрдэр, дьаһал биэрэр ис хоһоонноох тиэкискэ онгоһуллуон сөп, сабабаланаһар хайааһыны көрдөрөр суолтаба туттуллар.

Ити курдук туохтуур кэмин халыыба туттулук истиилгэ тус-туспа суолталаах. Истиил тас бэлиэтиттэн, тус уратытыттан тутулуктанан дэгэт, сэмсэ суолтаны бэлиэтиир уонна туттуллар кээмэйэ араас буолар.

## СОЧУОТ БАРЫЛЛААН ҮЙҮТҮҮГЭ

1. Кэпсиэрэ бэриллэгтэ уонна састааба, истиилгэ туттулар уратыта, истиил бэлиэтэ.
2. Тус туохтуур судургу кэпсиэрэ истиилгэ туттулуута.
3. Аат туохтуурунан бэриллэр судургу кэпсиэрэ истиилгэ туттулуута, уратыта.
4. Туһаайы халыптаах туохтуур судургу кэпсиэрэ истиилгэ туттулуута, уратыта
5. Сыһыат туохтуурунан бэриллэр судургу кэпсиэрэ истиилгэ туттулуута, уратыта.
6. Аатынан бэриллэр судургу кэпсиэрэ истиилгэ туттулуута, уратыта.
7. Даһааны аатынан бэриллэр судургу кэпсиэрэ истиилгэ туттулуута, уратыта.
8. Холбуу кэпсиэрэ өйдөбүлэ. Холбурдаан. Истиилгэ туттулуута.
9. Уустук тылынан бэриллэр холбуу кэпсиэрэ истиилгэ туттулуута, уратыта.
10. Сомоҕо домоһунан бэриллэр холбуу кэпсиэрэ истиилгэ туттулуута, уратыта.
11. Саҥа тылы, халыыбы үөскэтэр ситим холбуу кэпсиэрэ истиилгэ туттулуута, уратыта.
12. Бытарыыбыт кэпсиэрэ истиилгэ туттулуута, уратыта.
13. Агтарылыыбыт халыып холбуу кэпсиэрэ истиилгэ туттулуута, уратыта.
14. Биир уустаах кэпсиэрэ истиилгэ туттулуута, уратыта.
15. Кэпсиэрэ кэмэ, истиилистикэтэ.
16. Билинни кэмнээх туохтуурунан бэриллэр кэпсиэрэ истиилгэ туттулар уратыта.
17. Ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиэрэ истиилгэ туттулар уратыта.
18. Кэлэр кэмнээх туохтуур кэпсиэрэ истиилгэ туттулар уратыта.

## ЛИТЭРЭТИИРЭ

1. Алексеев М.П. Уус - кыһатынан, суруйааччы - тылынан. – Дьокуускай: М.К. Аммосов аатынан СГУ, 1994.
2. Антонов Н.К. Саха билинҥи тылын лексиката. – Дьокуускай: Саха сиринээби кинигэ издательствота, 1967.
3. Афанасьев П.С. Саха билинҥи тыла. Лексикология. – Дьокуускай, 1996.
4. Винокуров И.П. Саха тылыгар падеж системата. Якутскай: Саха государственной университетын издат.-та, 1977.
5. Гаузенблас К. Существует ли нейтральный стиль?//Функциональная стилистика: теория стилей и их языковая реализация. Межвузовский сборник научных трудов. - Пермь, 1986.
6. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. - 3-е издание, М.: Просвещение, 1965.
7. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. Издание 2-е, исправленное. - М.: Рольф, 1999.
8. Грамматика современного якутского литературного языка. Фонетика и морфология. - М., 1982.
9. Грамматика современного якутского литературного языка. Синтаксис. - Новосибирск: Наука, 1995.
10. Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект. Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика. - М.: Наука, 1989.
11. Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект. (Морфология, словообразование, синтаксис). - М.: Наука, 1991.

12. Григорьев Н.С. Синтаксические функции прилагательных в якутском языке.//Доклады на П-ой научной сессии. История и филология. - Якутск: Якутский государственный университет, 1951 - С. 168-182.
13. Григорьев Н.С. Суруйааччылар тылларыгар бэлиэтээһиннэр//Хотугу сулус. - 1965. - №4.
14. Дьячковский Н.Д. Звуковой строй якутского языка. Ч. 1. Вокализм. - Якутск, Книжное изд.-во, 1971.
15. Дьячковский Н.Д. Звуковой строй якутского языка. Ч. 2. консонантизм. - Якутск, Книжное изд.-во, 1977.
16. Дьячковской Н.Д. Саха билинги тыла. Фонетика. Дьокуускай, Саха государтсвеннай университетын изд.-та, 2000.
17. Егинова С.Д. Развитие семантики слова: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Якутск: ЯНЦ АН РС (Я), 1994.
18. Иванов М.С.-Багдарыын Сүлбэ. Үс... Сэтгэ... Тобус... - Дьокуускай: Бичик, 1998.
19. Избекова Е.И. Сакральные числа в описании ритуальных предметов (на материале якутских олонхо).//Олонхо - духовное наследие народа саха: Сборник научных статей. - Якутск: ИГИ АН РС (Я), 2000.
20. Иссерлин Е.М. Официально-деловой стиль. Учебное пособие по курсу “Стили русского русского языка”. - М.: Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. Московский полиграфический институт, 1970.
21. Искаков А.И. Вопросы становления и развития стилей казахского литературного языка//Развитие

- стилистических систем литературных языков народов СССР. - Ашхабад: Ылым, 1978.
22. Кардашевская Г. Саха литературатын сабаласпыта.//Хотугу сулус. - 1975. - №12.
  23. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. - М.: Просвещение, 1983.
  24. Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке – М., Наука, 1970.
  25. Кудрявцева И. А. Сказуемое и его типы: (Материалы к лекции).//Современный русский язык: Актуальные вопросы лексики и грамматики. - М., 1975.
  26. Курбанов Г.И. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка. - Ташкент, 1987.
  27. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. - М.: Наука, 1978.
  28. Кулиева А.Р. Научный стиль современного узбекского литературного языка: Диссертация ... канд. филол. наук - Баку, 1989.
  29. Кумахова З.Ю., Кумахов М.А. Функциональная стилистика адыгских языков. - М.: Наука, 1979.
  30. Лиханов В.И. Эмоционально-оценочные и экспрессивные слова в якутском языке. Новосибирск: Наука, 1994.
  31. Логинова К.А. Деловая речь и ее стилистические изменения в советскую эпоху.//Развитие функциональных стилей современного русского языка. - М., 1968.
  32. Львов М.Р. Основы теории речи. - М.: Академия, 2000.

33. Неустроев Н.Н. Стилистиканы үөрэтии.//Неустроев Н.Н. Саха тылын методикатыгар очеркалар. - Якутск, 1982.
34. Неустроев Н.Н., Поликарпова Е.М., Яковлева Т.И. Стыль.//6 кылааска саха тылын, литературатын үөрэтии. Учууталга көмө пособие. 1-гы тахс. - Дьокуускай: Бичик, 1993.
35. Петров Н.Е. Модальные слова в якутском языке. Новосибирск: Наука, 1984.
36. Петров Н.Е. Синтаксические средства выражения модальности в якутском языке. - Новосибирск, Наука, 1999.
37. Петров Н.Е. Частицы в якутском языке. Якутск, 1978.
38. Петрова Т.И. Араас функциональной стиль экстралингвистическэй бэлиэтэ//Тылы-өһү таба туттуу (функциональной стиль төрүтэ). Анал таһаары 4№ - Дьокуускай, 1998 - 11-15.
39. Петрова Т.И. Ыраастык сахалыы сангарыах. - Дьокуускай, 1996.
40. Петрова Т.И., Торотоев Г.Г. Саха тылын функциональной истиилэ (Эрчиллэр матырыйаал). - Дьокуускай, 2000.
41. Петрова Т.И., Ушницкая А.И. Саха тыла: Функциональной стиль төрүтэ уонна тыл-өс культурата. - Дьокуускай, 1998.
42. Сафиуллина Ф.С. Синтаксис татарской разговорной речи. - Казань, 1978.
43. Саха тыла - ийэ тыл. - Дьокуускай, 1999. Анал таһаары №5.

44. Слепцов П.А. Саха тылын сайдыытын туһунан.//Олунньу 13 күнэ - төрөөбүт тыл уонна сурук-бичик күнэ. - Дьокуускай, 1996.
45. Слепцов П.А. Тылы чинчийи - дьоһуннаах соруук.//Саха тылын наукатын туруу үлэһитэ П.А. Слепцов төрөөбүтэ 65 сыла. (1994 с. Наука күннэрин матырыйааллара). - Дьокуускай: РФ уопсай уонна профессиональной үөрэххэ министерствота. М. К. Аммосов аатынан СГУ, 1996.
46. Слепцов П.А. Төлкөнү түстүүр төрөөбүт тыл. - Дьокуускай: Северовед, 1999.
47. Слепцов П.А. Тирээн турар улахан соруктар.//Сахалы тыл-өс культурата (анал таһаары). - Дьокуускай, 1997.
48. Слепцов П.А. Якутский литературный язык: Истоки, становление норм. - Новосибирск, 1986.
49. Слепцов П.А. Якутский литературный язык: Формирование и развитие общенациональных норм. - Новосибирск, 1990.
50. Слепцова Г.М., Борисова М.А., Матвеева Т.К. Ситимнээх сана. Функциональной стиль. 7-9 кылаас. - Дьокуускай, 1996.
51. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. - М.: Высшая школа, 1981.
52. Тиэрмин үлэтэ сүһүөбэр туруута.//Сахалы тиэрмини оноруу. Научнай ыстатыйалар хомуурунньуктара. - Дьокуускай, СР НА ГЧИ, 1995.
53. Тылы-өһү таба туттуу (функциональной стиль төрүтэ). - Дьок., 1998. - Анал таһаары 4№. 181. Убрятова Е.И. Согласование в якутском языке//Исследования по синтаксису тюркских языков. - М., 1962.

54. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Простое предложение - М.-Л., 1950.-Ч.1.
55. Убрятова Е.И. О понимании стиля и о стилях в якутском языке//Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. - Ашхабад: Ылым, 1978.
56. Уринбаев Б.У. Вопросы синтаксиса узбекской разговорной речи: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. - Ташкент, 1976.
57. Файзуллаева Ш.А. Функционирование простого двусоставного предложения в научной речи русского языка сопоставительно с узбекским. Диссертация ... докт. филол. наук. Ташкент, 1990.
58. Филиппов Г. Г. Причастие будущего времени на *-ыах*, и форма на *-ыа* в якутском языке. — Якутск, 1996.
59. Филиппов Г. Г. Саха стилин үөрэтиэбин//Тылы-өһү таба туттуу (функциональной стиль төрүтэ). Анал таһаарыы 4№ - Дьокуускай, 1998 - 4-7 С.
60. Филиппов Г.Г. Саха тылыгар предикативнай падежтааһын: Үөрэх пособиета. — Дьокуускай, 1989.
61. Филиппов Г.Г. Стиллэри үөрэтии методиката. 7 лекция.//Филиппов Г.Г. Саха тылын үөрэтии методиката. (лекциялар). - Якутскай, 1987.
62. Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Синтаксис. Грамматическай ыйынньык. - Дьокуускай: Бичик, 1995.
63. Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Тыл баайа. Санга дорбооно. Тыл тутула. Грамматика ыйынньыга. - Дьокуускай: Бичик, 1995.

64. Филиппова Н.И. Собственные имена персонажей в якутском эпосе олонхо: структура и семантика: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Якутск, 2000.
65. Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. 4.1: Фонетика и морфология. - Якутск, 1974.
66. Хаков В.К. Развитие татарского национального литературного языка и его стилей: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1971.
67. Чарыяров Ы.Б. Функционирование и развитие туркменского языка в сфере периодической печати: (на материале республиканской печати). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М, 1982.
68. Черосов М.А. Основные типы словосочетаний в якутском языке. - Якутск, 1972.
69. Черосов М.А., Винокуров И.П. Саха тылын синтаксиһа. Судургу этии. - Якутск, 1991.
70. Шагдаров Л.Д. Функционально-стилистическая дифференциация бурятского литературного языка. - Улан-Удэ, 1974.

## КЫЛГАТЫЫ ИСПИИЬЭГЭ

А ХТ - Айысхаана. Хахсаат тыал. - Дьокуускай: Саха Республикатын национальной кинигэ издат.-та, 1992. - 96 с.

АА СК - Амма Аччыгыйа. Сааскы кэм. - Дьокуускай: Бичик, 1994. - 360 с.

АА КО - Амма Аччыгыйа. Кэпсээннэр, очеркалар. Якутскай: Саха сиринээби кинигэ издат.-та, 1983. - 292 с.

АК ЫХ - Кулаковскай А.Е. Ырыа-хоһоон. Якутскай: Саха сиринээби кинигэ издат.-та, 1978.

АС ЫБХ - А.И. Софронов. Ырыа быстыыта хоһоон. - Дьокуускай: Саха Республикатын Наукаларын Академията гуманитарнай чинчийии института. - Дьокуускай, 1996. - 340 с.

БП БКК - Борис Павлов. Бэйэм кэммэр командировка. - Дьокуускай, Бичик, 1994. - 208 с.

БС ННБ - Багдарыын Сүлбэ. Нөрүөн нөргүй буолуохтун! - Дьокуускай: Бичик, 1995. - 272 с.

ВБ БЭА - Василий Босяк. Барыта эйиэхэ ананар. - Дьокуускай: Саха сирин литератора ассоциация, 1992. - 63 с.

ЕН СКТ - Егор Неймохов. Сайсары күөлгэ түбэлтэ. - Якутскай: Саха сиринээби кинигэ издат.-та, 1998. - 239 с.

ЕН ТТК - Егор Неймохов. Таптал түөрт кэмэ. - Дьокуускай: Бичик, 2000. - 334 с.

ЕН Х - Егор Неймохов. Хаһыы. - Дьокуускай: Саха республикатын национальной кинигэ издат.-та, 1992. - 254 с.

ИА М - Иван Арбита. Мунурданыы. Иккис кинигэ. - Якутскай, Саха Республикатын суруйааччыларын Союһун “Писатель Якутии” издат.-та, 1993. - 157 с.

- ИА КК - Иван Арбита. Көмүс күрүлгэн. Бастакы кинигэ.  
- Якутскай, Саха Республикатын суруйааччыларын  
Союхун “Писатель Якутии” издат.-та, 1993. - 147 с.
- ИС С - Иннокентий Семенов. Сонордбуттар. -  
Дьокуускай, 1983. - 104 с.
- К - «КЫЫМ» хаһыат.
- КД - Кыыс Дэбилийэ. Олонхо. Новосибирск: Наука,  
1993 - 326с.
- КК - Киин куорат” хаһыат.
- НН ТСТДь - Неустроев Н.Д. Төрүөбүт сирбэр,  
тапталлаах дьоммор. — Дьокуускай: Бичик, 1995. - 335 с.
- НЬУ - Ньырбакаан удьурдара. Былыргы сэхэннэр  
уонна кэпсээннэр. - Якутскай, ССРС НА СО Саха  
сиринээби научнай киинэ, 1991. - 180 с.
- ПО ТА I - Платон Ойуунускай. Талылыбыт  
айымньылар: Үс томнаах. - Дьокуускай: Бичик, 1992. - I  
том. - 336 с.
- ПО ТА II - Платон Ойуунускай. Талылыбыт  
айымньылар: Үс томнаах. - Дьокуускай: Бичик, 1993. - II  
том. - 448 с.
- ПТ ТЭТ - Петр Тобуруокап. Таптаатым, эйигин  
таптаатым. Дьокуускай:  
Кудук, 1999. - 67 с.
- РБ МБ - Рафаэль Баҕатаайыскай Мөһүүрэлээх  
бөтүүктэр. - Якутскай, Кинигэ издательствота, 1985. -  
213 с.
- С - “Сахаада” хаһыат.
- С БТ - Михалева Н. - Сайа. Бүгүн түүн. - Дьокуускай:  
Бичик, 2000. - 176 с.
- СБТ Л - Афанасьев П.С. Саха билинни тыла.  
Лексикология. - Дьокуускай: Саха государственной  
университетын издат.-та, 1996. - 191 с.

- СД ОТГ - Софрон Данилов. Олох тыгыалас тымыра. Дьокуускай: Бичик, 1994. - 504 с.
- СД СТА I - Софрон Данилов. Сэттэ томнаах айымньылар. - Бастакы том. Кэпсээннэр. - Дьокуускай: Сахаполиграфиздат, 1996. - 648 с.
- СД СТА II - Софрон Данилов. Сэттэ томнаах айымньылар. - Иккис том. Сүрэх тэбэрин тухары. - Дьокуускай: Сахаполиграфиздат, 1996. - 672 с.
- СД СТА IV - Софрон Данилов. Сэттэ томнаах айымньылар. - Төрдүс том. Барыманг даа кубалар. - Дьокуускай: Бичик, 1999. - 496 с.
- СЕ П - Степан Ефремов. Пьесалар. - Якутской: Саха сиринээби кинигэ издательствота. - Якутской, 1984. - 281 с.
- СО Д - Суорун Омоллоон. Драмалар. Якутской: Саха сиринээби кинигэ издательствота, 1976. - 571 с.
- СС - “Саха сирэ” хаһыат.
- СТДУ - Дьячковская Н.Д, Саха тылыгар дорбооннор уларыйыыллара. - Студеннарга көмө пособие. - Якутской, 1989. - 106 с.
- СУДЬ - Сокуоннар. Уураахтар. Дьаһаллар. “Саха сирэ” хаһыат сыһыарыыта.
- СЧ БК - Сиэн Чолбодук. Буор кутум. - Дьокуускай: Бичик, 1998. - 157 с.
- СЯПИП - Сборник якутских пословиц и поговорок /Составитель Емельянов Н.В./ - Якутской, Саха сиринээби кинигэ издат., 1965.
- ТБ - Тулусхан. Буруйдаах. Дьокуускай: Бичик, 1994. - 176 с.
- ТС ИТА - Тимофей Сметанин. Икки томнаах айымньылар. Хоһооннор, поэмалар, кэпсээннэр, драмалар. - Дьокуускай: Бичик, 1999. - II том. - с.

ЭЭ МЫ - Эрилик Эристиин. Маарыкчаан ыччаттара. - Дьокуускай, 1983. - 584 с.

ҮТМ - Башарина З.К., Максимова П.В., Семенова В.Г. Үрүн тулук мөлбөстүүр. - Дьокуускай: Бичик, 2001. - 96  
Ф 8 - Физика. Орто оскуола 8 кылааһыгар аналлаах учебник. Автордар: Перышкин А.В., Родина Н.А. /Нууччалыыттан сахалыы Герасимов К.С., Назаров Т.В., Яковлев П.А. тылбаастара./ - Дьокуускай: Бичик, 1996. - 190 с.

Ф 9 - Физика. 9 кылааска үөрэнэр кинигэ. /Кикоин И.К., Кикоин А.К. /Нууччалыыттан сахалыы тылбаас/. - Дьокуускай: Бичик, 1995. - 191 с.

Х 9 - Химия. 9 кылаас учебнига. /Фельдман Ф.Г., Рудзитис Г.Е./ - Дьокуускай: Бичик, 1996. - 176 с.

ЯЗ - Ойунская С.П. Якутские загадки. - Якутск, Книжное издат., 1975.

ААТ	-	анал аат туһаан
АСК	-	аат судургу кэпсиирэ
АТСК	-	аат тыл судургу кэпсиирэ
АКТ-рХК	-	аат тыл уонна көмө туохтуур ситимэ холбуу кэпсиирэ
АТ-рСК	-	аат туохтуур судургу кэпсиирэ
АТ-рТ	-	аат туохтуур туһаан
АХК	-	аат холбуу кэпсиирэ
АхсАТ	-	ахсаан аат туһаан
БААТ	-	биир ахсааннаах ат туһаан
БТ/АХК	-	быһаарар тыл уонна аат ситимэ холбуу кэпсиирэ
БУТ	-	биир уустаах туһаан
БУК	-	биир уустаах кэпсиирэ
ДСК	-	дабааһын судургу кэпсиирэ
ДТ	-	дабааһын туһаан
ДьИ	-	дьыала истиилэ
ДьТСК	-	дьүһүннүүр туохтуур судургу кэпсиирэ
КИ	-	кэпсэтии истиилэ
НИ	-	наука истиилэ
ПИ	-	публицистика истиилэ
САСК	-	солбуйар аат судургу кэпсиирэ
САТ	-	солбуйар аат туһаан
СДХК	-	сомоҕо домох холбуу кэпсиирэ
СК	-	судургу кэпсиирэ
СТСК	-	сыһыат туохтуур судургу кэпсиирэ
СЭ	-	судургу этии
Т-хАТ	-	тардыылаах аат туһаан
ТИ	-	туттулук истиил
ТСАТ	-	тэгили суолталаах аат туһаан
ТТСК	-	тус туохтуур судургу кэпсиирэ
ТҮТСК	-	тыаһы үтүктэр туохтуур судургу кэпсиирэ

ТүөАТ-	туохтууртан үөскээбит аат туһаан
УУИ -	уус-уран истиил
ҮХСХК -	үлүбүөй хайаанын суолталаах холбуу
кэпсиирэ	
ХАТ -	ханы аат туһаан
Х-тАТ-	хоһуласпыт аат туһаан
ХК -	холбуу кэпсиирэ
ХЭ -	холбуу этии
ЧСАТ -	чопчу суолталаах аат туһаан
ЭААТ -	элбэх ахсааннаах аат туһаан

## ИЙИНЭЭБИТЭ

Киирии. Кэпсиирэ бэриллитин уонна састаабын истилиистикэтэ.....	3
<b>1 тҮҺҮМЭХ. СУДУРГУ КЭПСИИРЭ ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.....</b>	<b>4</b>
1 тиэмэ. Тус туохтуур судургу кэпсиирэ.....	8
2 тиэмэ. Аат туохтуур судургу кэпсиирэ .....	21
3 тиэмэ. Туһаайы халыыптаах туохтуур судургу кэпсиирэ .....	26
4 тиэмэ. Сыһыат туохтуур судургу кэпсиирэ .....	32
5 тиэмэ. Аат судургу кэпсиирэ .....	34
6 тиэмэ. Даһааһын аат судургу кэпсиирэ .....	38
<b>II ТҮҺҮМЭХ. ХОЛБУУ КЭПСИИРЭ ИСТИЛИИСТИКЭТЭ .....</b>	<b>43</b>
1 тиэмэ. Уустук тыл холбуу кэпсиирэ .....	44
2 тиэмэ. Сомоҕо домох холбуу кэпсиирэ .....	49
3 тиэмэ. Саҥа тылы, халыыбы үөскэтэр ситим холбуу кэпсиирэ .....	54
4 тиэмэ. Бытарыйбыт кэпсиирэ .....	61
5 тиэмэ. Аттарыллыбыт халыып ХК .....	71
6 тиэмэ. Биир уустаах кэпсиирэ .....	94
<b>III ТҮҺҮМЭХ. КЭПСИИРЭ КЭМИН ИСТИЛИИСТИКЭТЭ .....</b>	<b>98</b>
1 тиэмэ. Билинни кэмнээх туохтуур кэпсиирэ .....	101
2 тиэмэ. Ааспыт кэмнээх туохтуур кэпсиирэ .....	106
3 тиэмэ. Кэлэр кэмнээх туохтуур кэпсиирэ .....	112
<b>ЛИТЭРЭТИИРЭ .....</b>	<b>118</b>
<b>КЫЛГАТЫЫ ИСПИИҺЭГЭ .....</b>	<b>125</b>

*Үөрэх кинигэтин таһаарыыта*

**Иванова** Саргылана Владимировна

**САХА ТЫЛА:  
СИИНТЭКСИС ИСТИЛИИСТИКЭТЭ.  
КЭПСИИРЭ**

*(Лиэксийэ матырыйаала)*

*(на якутском языке)*

**ЯКУТСКИЙ ЯЗЫК:  
СИНТАКСИЧЕСКАЯ СТИЛИСТИКА.  
СКАЗУЕМОЕ**

---

Печатается в авторской редакции  
Технический редактор *Семенов О.А.*  
Дизайн обложки *Попова И.Н.*

Подписано в печать 10.12.2019. Формат 60x84/16  
Объем, 8,25 усл.п.л. Тираж 50 экз.

Отпечатано в полиграфическом отделе  
ГАУ РС (Я) «Бизнес-инкубатор РС (Я)»  
677008, г. Якутск, пер. Энергетиков, 2а